

МИРЕНА СЛАВОВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

✉ mirena.slavova@uni-sofia.bg

**АНТИЧНАТА ДИАТЕЗА
И НЕЙНИТЕ МЕТАМОРФОЗИ
ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ГРАМАТИКИ
НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

Mirena Slavova

Sofia University St. Kliment Ohridski

✉ *mirena.slavova@uni-sofia.bg*

*THE ANCIENT DIATHESIS AND ITS METAMORPHOSES
IN THE BULGARIAN GRAMMARS
FROM THE PERIOD OF THE NATIONAL REVIVAL*

The study attempts to trace the grammatical tradition of diathesis from the works of ancient Greek grammarians Dionysius Thrax and Apollonius Discolus through the Latin grammars and the commentaries on them to the Byzantine era and the first grammars of the Church Slavonic language – Adelphotes, Zyzanij, Smotryckyj, and Mrazović. The grammars of the Church Slavonic language take on the traditions of ancient and Byzantine grammatical thought of diathesis, but in turn try to adapt the legacy matrix to the classification of verbs in view of the Slavonic verb system. In this experience, they rely on the achievements of the Latin grammarians and the Latin school grammars from the period of the sixteenth to the eighteenth centuries, designed for the needs of the Western European and, in particular, the German classical language education. The third part of the study follows the formation of the concept of the diathesis in the Bulgarian Revival grammars as a result of multi-directional influences and factors – on the one hand, the ancient grammatical tradition of the diathesis that passed through the Byzantine and Church Slavic reception, on the other – the Western and Russian grammatical writings, and on the third one – the efforts of Bulgarian men of letters to achieve an adequate model of description of the Bulgarian verb.

The application of such a diachronic method makes it possible to highlight both the inheritance that authors of Bulgarian grammars received at the beginning of the 19th century and the way in which they take advantage of it. The most important aspect of their understanding of the diathesis is their pragmatic approach as they neither aim at nor engage with unnecessary theoretization on the diathesis and its nature, but rather

---

Статията е резултат от проучване в рамките на научноизследователския проект „Балканските езици като еманация на етнокултурната общност на Балканите (типология на глагола)“, осъществен чрез финансиране от Фонд „Научни изследвания“ по договор № ДН 20/9/11.12.2017 г. Изказвам благодарност на моите колеги от Катедрата по класическа филология доц. д.ф.н. Борис Вунчев, ръководител на проекта, и на доц. д-р Елия Маринова, участничка в проекта, за ценните бележки и изложени съображения по текста.

offer a concise and easy-to-learn content in their school grammars, which is essential for the education and the assertion of literary language.

Keywords: diathesis, voice, ancient grammar, Byzantine grammar, grammar of the Church Slavonic language, Bulgarian grammars from the period of the Bulgarian Revival

Заниманията с антична граматика изглеждат по думите на Линзи като пътуване през *ἄβατος ἐρημία* (*безкрайна пустиня*), в която само понякога се натъкваш на оазис ([19] Линзи 1916: 31). Пустинята са множеството еднотипни, суховати и често преписвани едни от други граматически трактати и коментари, а оазисите – малкото оригинални и влиятелни съчинения. Настоящата работа е опит за пътуване в тази територия, но не толкова в пространството, колкото във времето. Задачата ѝ е да установи как античната граматическа представа за глаголната диатеза влияе върху формирането на българската концепция и как се съчетава с граматическите идеи на Новото време във възрожденските граматиките на българския език.

Основанията за избора на темата и очакването, че тя може успешно да осветли формирането на филологическата мисъл през Възраждането, се опират на спецификата на европейската граматическа традиция. Тази традиция чак до Новото време се състои в предаване и коментариране на античното граматическо наследство, а след това – в неговото адаптиране и надграждане с оглед на описанието и осмислянето на „новите“ езици. Предизвикателството пред такъв опит за анализ на приемственост и на трансформация на граматическата категория диатеза в двайсетвековен период е голямо. Причините за това (освен необходимостта от проучване на голям брой първични граматически текстове и вторична литература) също са много. От една страна, граматическите идеи в периода на Българското възраждане¹ се оформят в резултат на сложна мрежа от преки и косвени влияния върху славянската граматическа книжнина от страна на византийската и на младата европейска граматическа мисъл – граматиките на гръцки (старо- и новогръцки), латински, френски, немски и руски език от XV–XIX в. Това предполага отчитане на гръцката и на латинската традиция, спецификата в трансмисията на специализираните антични текстове, сложната и разклонена коментарна практика от елинистическата през римската до византийската епоха, влиянието на античните постижения върху славянската книжнина чрез посредничеството на византийските книжовници и схолиасти и, най-сетне, на граматическите концепции на Новото време. От друга страна, възрожденските граматиките на българския език се създават в среда на противоборства и противоречия –

¹ За общите тенденции и характеристики на отделните възрожденски граматиките на българския език вж. последно монографията на [9] Вълчев 2008.

между църковнославянския и говоримия български език, между наречията и писмено фиксираните текстове, между философското (в духа на всеобщата граматика на Пор-Роял), логическото и прагматичното третиране на граматическия строй на езика, между чужди граматически модели и адекватно граматическо описание на българския език.

1. Диатезата в античната и във византийската традиция

Лексемата *диатеза* се употребява в античната граматическа традиция с различни контекстуални значения, което изисква да уточним още в началото на настоящите редове кое от тях е предмет на нашия интерес. За да направим нужното за целите на проучването ограничение, най-напред трябва да отделим диатезата, която характеризира името, от тази, която характеризира глагола и показва някакво отношение между глаголното лице и действието². Тъкмо тази глаголна диатеза ще бъде във фокуса на нашето внимание.

Етимологията на думата сочи, че става дума за някакъв вид *разположение* (διά – раз- и θέσις – полагане). В Синтаксиса на Аполоний Дискол³ (II в.) лексемата се среща с тази семантика многократно (по-точно 17 пъти) в различни контексти – налице са *разположение на душата* (διάθεσις ψυχική, διάθεσις τῆς ψυχῆς, Synt. 3.25, 55, 59), отговарящо на съвременното наклонение; *времево разположение* (διάθεσις χρονική, Synt. 3.98) – предразположение на наклонението към определено време, например повелителното наклонение има разположение към бъдещето; *преходно разположение* (διάθεσις διαβατική, Synt. 1.70 и 3.185), което имат транзитивните глаголи; *разположение на душата или на тялото* (διάθεσις ψυχική ἢ σωματική, Synt. 3.150), каквото показват според семантиката си глаголите за чувства или физически действия. И най-после диатеза, с която се визира отношението между глаголното лице и посоката на действието.

(1) διάθεσις, ἐνεργητικῆ οὖσα ἢ παθητικῆ, καὶ ἡ μεταξὺ τούτων πεπρωκυῖα μέση, οὐ προσχωροῦσα οὐδετέρᾳ... (Synt. 3.54, 60, 87)

Разположение, което е деятелно или страдателно и това помежду им, средното, което не се доближава до нито едно от двете...

² Именната диатеза впрочем произтича от глаголната, тъй като с нея при отглаголните имена се визира отношението на вършителя към действието: Τοῦ δὲ ὀνόματος διαθέσεις εἰςὶ δύο, ἐνέργεια καὶ πάθος, ἐνέργεια μὲν ὡς κριτῆς ὁ κρίνων, πάθος δὲ ὡς κριτὸς ὁ κρίνόμενος (D.T. 46) [Диатезите на имената са две – действие и страдание, действие е например *съдник* = *съдецията*, а страдание *осъден* = *този, който бива съден*]. Преводите в статията са мои – М.С.

³ Текстовете на старогръцките автори са цитирани по Thesaurus Linguae Graecae (TLG), електронна библиотека на гръцката литература на Университета на Калифорния в Ървин (<http://stephanus.tlg.uci.edu/>), а тези на латинските граматисти – по Corpus Grammaticorum Latinorum (CGL), издаден от Хайнрих Кайл в Лайпциг от 1855 до 1880 г. и дигитализиран в рамките на Corpus Corporum на Университета на Цюрих (<http://www.mlat.uzh.ch/MLS/xanfang.php?corpus=13&lang=0>).

В това последно значение диатезата е посочена от Граматиката на (Псевдо)Дионисий Тракийски (II–I в. пр.н.е.) като втора от осемте глаголни категории след наклонението. Малко по-нататък авторът уточнява, че диатезата е деятелна, страдателна и средна, като илюстрира всяка една с примери, но не дефинира същината ѝ⁴:

(2) Διαθέσεις εἰςί τρεῖς, ἐνέργεια, πάθος, μεσότης· ἐνέργεια μὲν οἷον τύπτω, πάθος δὲ οἷον τύπτομαι, μεσότης δὲ ἢ ποτὲ μὲν ἐνέργειαν ποτὲ δὲ πάθος παριστάσα, οἷον πέπληγα, διέφθορα, ἐποίησάμην, ἐγραψάμην. (D.T. 47)

Диатезите са три – действие, страдание и средна. Действие е например *удрям*, страдание – *бивам удрян*, а средна е тази, която в някои случаи изразява действие, а в други – страдание като *πέπληγα* [*бил съм забит* > *забит съм*, бел. М.С.], *διέφθορα* [*бил съм унищожен* > *унищожен съм*, бел. М.С.], *ἐποίησάμην* [*направих си*, бел. М.С.], *ἐγραψάμην* [*написах си*, бел. М.С.].

Тази „удобна, ако не и мързелива дефиниция“ ([17] Лало 1989: 166) е създала много главоболия както на византийските коментатори, така и на съвременните изследователи. Трудността е в осмислянето на средната диатеза и на примерите, които я илюстрират. Тя произтича от спецификата на старогръцките глаголни форми от първата двойка примери в деятелен залог на втория перфект, които означават състояние на глаголно лице след извършено действие върху него. Макар и с активна форма, *πέπληγα* и *διέφθορα* имат пасивно значение, тъй като вторият перфект има средна диатеза, т.е. активно окончание, но пасивно значение (*бил съм закован* > *закован съм*; *бил съм унищожен* > *унищожен съм*). Що се отнася до втората двойка примери, те пък, макар и с медиопасивни окончания, означават действие, което глаголното лице извършва активно, но в свой интерес (*направих си*, *написах си*). Сякаш за да усложнят ситуацията още повече, по-късните граматисти и коментатори избират примери и от активното значение на втория перфект, и от пасивното значение на аориста в медиум⁵. Повечето от тях обаче все пак разясняват същината на диатезата и уточняват каква е спецификата на средната диатеза – тя обхваща онези случаи, при които има разминаване между морфологическата форма на глагола и неговото значение (например активно окончание, а пасивно значение, или медиопасивно окончание с активно и пасивно значение). Така например Хелиодор (VI в.), един от ранните коментатори на Дионисий Тракийски, дава следната дефиниция за диатеза:

(3) δρᾶσις ἢ λείσις, ἐν αἷς διατίθεται καὶ καταγίνεται ἢ ψυχῇ ἢ ὡς ἐνεργουῦσα τι ἢ ὡς πάσχουσα.

(Sch. Marciana 400.31–32)⁶

⁴ За проблемите, свързани с тази дефиниция на диатезата, вж. повече у [2] Андерсен 1994.

⁵ Срв. коментара на Улих ([81] Улих 1883) към въпросната дефиниция на Дионисий Тракийски в неговото издание на Граматиката (D.T. 47).

⁶ Схолиите към Граматиката на Дионисий Тракийски се цитират по изданието на [86] Хилгард 1965.

Действие или страдание, в които душата се разполага или попада било като извършва нещо, било като го изпитва.

А средната диатеза той коментира така:

- (4) Μέση δὲ καλεῖται διάθεσις, ὅταν ἡ αὐτὴ φωνὴ χωρῆ εἷς τε ἐνέργειαν καὶ εἰς πάθος, ὡς τὸ βιάζομαι· αὕτη γὰρ ἡ φωνὴ χωρεῖ καὶ εἰς ἐνέργειαν καὶ εἰς πάθος, οἷον ἐὰν εἴπω βιάζομαι σε καὶ βιάζομαι ὑπὸ σοῦ. (Sch. Marciana 401.20–23)

Средна се нарича диатезата, когато едно и също окончание става и за действие, и за страдание като βιάζομαι. Защото това окончание (-ομαι) означава и действие, и страдание, както ако кажа βιάζομαι σε [*насилвам те*, бел. М.С.] и βιάζομαι ὑπὸ σοῦ [*бивам насилван от теб*, бел. М.С.].

Съвременните изследвания виждат основанията на античните и на византийските автори за обособяване на *средната диатеза* в самостоятелна категория, най-общо казано, в наличието на несъответствие между форма и функция на глаголните форми и в липсата на морфологическа диференциация между актива и пасива⁷.

Към дефиницията на Аполоний Дискол (1) и неговия син Херодиан възхожда едно друго название и разбиране за средната диатеза като οὐδέτερον, т.е. *нито едното, нито другото*. А на Стефан, друг византийски коментатор на Граматиката на Дионисий Тракийски от VII в., дължим ясното формулиране на аналогията между родовете на имената и глаголните диатези, при която той оприличава действието (или активната диатеза) на мъжкия род, страданието (или пасивната диатеза) – на женския род, а средната диатеза – на οὐδέτερον, т.е. на средния род:

- (5) Τρεῖς δὲ εἰσὶν αἱ διαθέσεις, ἐπειδὴ καὶ τρία γένη ὀνομάτων, καὶ πέντε ἐγκλίσεις, ἐπειδὴ καὶ πέντε πτώσεις. Ὡς οὖν ἐπὶ τῶν γενῶν τὸ οὐδέτερον οὐκ ἦν φύσει, ἀλλὰ πρὸς τῶν γραμματικῶν διὰ τὴν φωνὴν ἐπινενοημένον, οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν ῥημάτων ἢ μὲν ἐνέργεια καὶ τὸ πάθος διάθεσις, ἢ δὲ μέση ἢ ἐκάτερον ἢ οὐδέτερον. (Sch. Vaticana 246.28–247.3)

Три са диатезите, понеже три са и родовете на имената, и пет са наклоненията, понеже са пет и падежите. Прочее, както при имената средният род не е по природа, а е измислен от граматичните заради окончанието си, така и при глаголите действието и страданието са диатези, а средната е или и едното, и другото, или нито едното, нито другото.

По-нататък схолиастът илюстрира казаното с две двойки примери: едната двойка съдържа вече споменатия глагол *насилвам* (βιάζομαι с медиопасивно окончание и активно значение) и средния род на *дете*, а другата – глагола *богат съм* (πλουτῶ) и съществителното в среден род βέλος (*стрела*). От коментара на Стефан е видно, че постепенно се е оформило едно допълнително разбиране за *средната диатеза*, което е довело до обособяването на още една група глаголи, които не са нито

⁷ Вж. основните заглавия от многобройната литература по въпроса у [23] Пагани 2014, особено [4] Бенедети 2013 и [26] Синес-Кодонер 2005, а също и краткото, но проникновено изследване на Колиндж върху разбирането и употребата на понятията за *среден* и *средност* от античните граматичници ([15] Колиндж 1963).

с активна, нито с пасивна диатеза, а с οὐδέτερα διάθεσις – тази на интранзитивните глаголи, при които (независимо от окончанието им) глаголното лице нито извършва действие, което излиза от него и попада върху друг обект, нито поема действие върху себе си като ζῶ (*живея*), πλουτῶ (*богат съм*), βούλομαι (*искам*), δύναμαι (*мога*).

Латинската граматическа традиция от IV–V в. в лицето на Харизий, Диомед, Дозитей, Донат, Макробий и Присциан стъпва на гръцките постижения в областта на граматиката, възприема с охота така получената се класификация на диатезите, но допринася допълнително за раздробяването им и за прилагането на по-формални и затова по-лесни критерии при определянето им⁸.

Терминът διάθεσις те превеждат с affectus (*разположение*), genus (*род*) или significatio (*значение*), ἐνεργητική – с activum (genus), παθητική – с passivum, οὐδέτερα – с neutrum. Тяхна заслуга е заместването на названието μέση διάθεσις (*средна диатеза*) с commune genus (*общи*) и отделянето от него на депонентните глаголи в специален genus deponens. В трактата Ars maior на Донат (IV в.) четем:

(6) Genera uerborum, quae ab aliis significationes dicuntur, sunt quinque: actiua, passiua, neutra, deponentia, communia. **actiua** sunt, quae o littera terminantur et accepta r littera faciunt ex se passiua, ut *lego legor*. **passiua** sunt, quae r littera terminantur et ea amissa redeunt in actiua, ut *legor lego*. **neutra** sunt quae o littera terminantur et accepta r littera Latina non sunt, ut *sto, curro*... **deponentia** sunt, quae r littera terminantur et ea amissa Latina non sunt, ut *conuiuor, conluctor*. **communia** sunt, quae r littera terminantur et in duas formas cadunt, patientis et agentis, ut *scrutor, criminator*: dicimus enim *scrutor te* et *scrutor a te, criminator te* et *criminator a te*. (Donat. Ars maior 383.1–13)

Родовете глаголи, които от други се наричат значения, са пет: actiua (активни), passiua (пасивни), neutra (неутрални), deponentia (депонентни), communia (общии). **Активни** са тези, които завършват на *o* и като прибавят буквата *r*, правят от себе си пасивни като *lego (чета) : legor (бивам четен)*. **Пасивни** са тези, които завършват на буквата *r* и ако тя се махне, преминават към активните глаголи като *legor (бивам четен) > lego (чета)*. **Неутрални** са тези, които завършват на буквата *o* и ако приемат буквата *r*, нямат смисъл на латински като *sto (стоя)* и *curro (тичам)*. **Депонентни** са тези, които завършват на буквата *r* и ако тя се махне, нямат смисъл на латински като *convivor (сътрапезник съм)* и *conluctor (сбивам се)*. **Общи** са тези, които завършват на буквата *r* и имат две значения – за лице, което действа, и за лице, което страда от действие, като *scrutor* и *criminator*. Защото казваме *scrutor te (изследвам те)* и *scrutor a te (бивам изследван от теб)*, *criminator te (обвинявам те)* и *criminator a te (бивам обвиняван от теб)*.

Така оформилите се пет групи глаголи според диатезата им – actiua, passiva, neutra, communia и deponentia – са възприети от по-късните

⁸ Повече за диатезата в латинската граматическа традиция вж. у [27] Ховдхауген 1987.

византийски граматичи, у които латинският термин *deponentia* е преведен с ἀποθετικά (*отложителни*)⁹. Така в Граматиката на Константин Ласкарис с първо издание от 1476 г.¹⁰, писана за италианска аудитория след емигрирането му от Константинопол, диатезите са наречени съгласно латинската традиция γένη, а в класификацията им присъстват *οβци* и *отложителни* глаголи:

(7) Γένη μὲν εἰςί πέντε· Ἐνεργητικόν, οἶον, τύπτω. Παθητικόν, οἶον, τύπτομαι. Οὐδέτερον, οἶον, ὑγίαινω. Κοινόν, ἢ μέσον, οἶον, βιάζομαι. Ἀποθετικόν, οἶον, μάχομαι. ([60] Ласкарис 1512)

Родовете на глаголите са пет: деятелен като τύπτω (*удрям*), страдателен като τύπτομαι (*бивам удрян*), неутрален (т.е. интранзитивен, б.м.) като ὑγίαινω (*здрав съм*), общ или среден като βιάζομαι (*насилвам/бивам насилван*), отложителен като μάχομαι (*сражавам се*).

В трактата „За синтаксиса на някои глаголи според рода им“ (*De constructione quorundam verborum per genera*, fol. 79b)¹¹, който възхожда към съчинението Синтаксис на Аполоний Дискол и е преведен и на латински, Ласкарис обобщава наличната до негово време византийска коментарна традиция върху въпросното съчинение. Диатезите са представени по-подробно, предложена е допълнителна класификация в рамките на всяка една и са дадени критерии за различаването им.

Действителната (*activum, transitivum*) винаги завършва на -ω и образува страдателна на -μαι като φιλῶ (*обичам*), φιλοῦμαι (*бивам обичан*). Тази диатеза се нарича още транзитивна, права¹² и активна.

Страдателната (*passivum*) завършва на -μαι и означава страдание, като се образува от действителната. Тя твърде често става средна. Нарича се и обърната.

Неутралната (*neutrum, intransitivum, absolutum*) обикновено завършва на -ω, не образува страдателна форма и не означава нито действие, нито страдание. Затова се нарича още интранзитивна и отвързана. Подразделя се на:

⁹ Идеята, залегнала в латинския термин и в калкирания превод на гръцки, е, че тези глаголи „отхвърлят, слагат настрана“ природата си – т.е. макар че са със страдателно окончание, те нямат страдателно значение, каквото произтича от морфологическата им природа, а деятелно.

¹⁰ За целите на настоящото проучване съм използвала венецианското издание от 1512 г. ([60] Ласкарис 1512).

¹¹ По венецианското издание. В предговора Ласкарис специално уточнява, че предходници са му Михаил Синкел и Максим Планудис, които всъщност свършват основната систематизаторска работа по синтаксиса на глагола.

¹² Както бе отбелязано, Ласкарис прави опит да обобщи натрупалата се до него богата граматическа традиция. Термините *прав* (ὀρθός) и употребеният малко по-натък *обърнат* (ὑπτιός) принадлежат на стоическото учение за глагола. Както ни информира схолиастът Стефан, те са пренесени от друга концептуална сфера, тази на борбата, където активният победител е изправен, прав (ὀρθός, *rectus*), а победеният, този, който е понесъл удара, е паднал по гръб (ὑπτιός, *supinus*).

✓ ὑπαρκτικόν (substantivum) – εἰμί (съм), ὑπάρχω (съществувам), τυγχάνω (случвам се да);

✓ αὐτοουδέτερον (per se neutrum) – ζῶ (живея), πλουτῶ (богат съм);

✓ ὀλοενεργητικόν или αὐτενέργητον (per se activum) – ἀναβαίνω (изкачвам се), καταβαίνω (слизам);

✓ αὐτοπαθητικόν или αὐτοπαθής или ἰδιοπαθητικόν или ὀλοπαθητικόν (per se passivum) – ἀλγῶ (болея), πάσχω (страдам).

Общата или *средната* (commune sive medium) завършва на -μαι и понякога означава действие, понякога страдание като βιάζομαι τὸν φίλον (насилвам приятеля си) и βιάζομαι ὑπ' αὐτοῦ (бивам насилван от него).

Отложителната (deponens) обикновено завършва на -μαι, не се образува от действителната и в повечето случаи означава действие. Затова се нарича и αὐτενέργητον като μάχομαι (сражавам се), ἀνθίσταμαι (противопоставям се), ἐναντιοῦμαι (възпротивявам се). Рядко означава страдание, поради което се нарича и αὐτοπαθής като γίνομαι (ставам), οἴχομαι (умирам), φθείρομαι (загивам).

Както можем да забележим, в своята скрупулъозна класификация Ласкарис съчетава формален със семантичен критерий. Например в обхватната категория на неутралните (интранзитивните) глаголи, която съдържа четири типа глаголи, три са глаголи за състояние, които не искват пряко допълнение, а един тип може да се употребява с предлог и допълнение – ἀναβαίνω (изкачвам се), καταβαίνω (слизам). Глаголите за състояние от своя страна са разделени на три групи според семантиката си – за съществуване, за състояние и за болезнено състояние. Тъй като класификацията на Ласкарис оказва влияние върху славянската и в частност върху българската граматическа традиция, това противоречие в класификацията залага а priori подводни камъни в по-нататъшната ѝ рецепция при славянската граматическа кодификация.

2. Диатезата в славянската традиция

Славянската традиция¹³ за диатезата е важна за осветляване на разглеждания тук проблем, тъй като влияе съществено върху оформянето на граматическата мисъл на Българското възраждане. Тя се е развивала в две самостоятелни русла, тясно свързани с византийската, но с две различни нейни проявления.

Едното е това на пълноводната и жилава традиция на Граматиката на Дионисий Тракийски и на учението за осемте части на речта. То се олицетворява от южнославянското съчинение от XIV в., създадено вероятно в Сърбия, *О осмихъ частѣхъ слова*. Негов отличен познавач и издател е Ватрослав Ягич ([30] Ягич 1896: 326–365). Статията, както я нарича Ягич, е компилирана преди всичко от текста на Теодосий Александрий-

¹³ Подробно за ранната история на славянската граматическа кодификация вж. [7] Булич 1904: 149–179, [3] Бида 1980, [12] Какридис 2000 с посочена литература.

ски (IV в.), коментатор на Дионисий Тракийски, и от коментара на Хировоск върху Теодосий (IX в.). Независимо от непоследователностите в текста и неразбирането на лексеми и фрази, на което Ягич се спира подробно, това съчинение става много популярно в Русия чрез посредничеството на български и влахо-молдавски преписи и дори е отпечатано през 1586 г. във Вилнюс. То е ценно с това, че задава образа за славянската граматическа терминология ([7] Булич 1904: 150). В нея за първи път гръцката лексема *διάθεσις* е калкирана и преведена (наистина не съвсем сполучливо) със славянското *залог*. Първоначалната семантика *раз-* на представката *δια-* (от предлога *διά*) е загубена и предадена със *за-*, което по-скоро отговаря на *γιά*, средногръцкото и новогръцкото развитие на въпросния предлог.

- (8) Рѣчь же есть честь словоу нападаючи, сказателна лица и врѣмени, дѣйствиѣ же и страсти и вѣвма възвѣтъ, въть коего лица дѣйствиѣвътъ се или страждеть и въ кое врѣме. И сего ради глаголетъ се рѣчь... И вбо залогъ дѣйствиѣ и страсти сказажимъ въ сѣхъ выше реченныхъ. вбою же кѣпно, сирѣчь дѣйствиѣ и страсти залогъ, еже глаголетъ се по срѣдѣ дѣйствиѣ и страсти рѣчь...

Както става ясно, за средновековния славянски автор залозите са три – залогъ дѣйствиѣ (дятелен), залогъ страсти (страдателен) и вбою же кѣпно, сирѣчь дѣйствиѣ и страсти залогъ, еже глаголетъ се по срѣдѣ (среден).

Тук е мястото да обговорим факта, че разликата между *диатеза* (*διάθεσις*) и *залог* (калкиран превод на *διάθεσις*) в българския лингвистичен метаезик се появява едва в последните десетилетия под влияние на дихотомията *диатеза* : *залог*, въведена в чуждестранната лингвистика от Петербургската типологическа школа ([16] Куликов 2011: 370, бел. 2). *Диатеза* (*diatеза*_{рус.}, *diathesis*_{англ.}, *diathèse*_{фр.} и т.н.) се използва за означаване на „модела за налагане на семантични аргументи върху синтактични функции“, т.е. за отразяване на семантичната опозиция *agens* ↔ *patiens*, а терминът *залог* (залог_{рус.}, *voice*_{англ.}, *voix*_{фр.} и т.н.) – „за правилното кодиране на диатезата в глаголните окончания“, т.е. за изразяване на морфологичната опозиция *ἐνέργεια* ↔ *πάθος* ([16] Куликов 2011: 370–371). Както убедително показва Бенедети ([5] Бенедети 2014), *voice*_{англ.}, *voix*_{фр.} и пр. възхождат към латинското *vox* (*глас*), с което Присциан (CGL 2.373), следвайки Аполоний Дискол, превежда гръцкото *φωνή* (*глас*). А лексемата *φωνή* от своя страна се употребява от гръцките граматисти със значение за морфологично окончание и гласеж на форма. Както бе споменато, в латинската граматическа традиция са налице различни преводи на *διάθεσις* като *affectus*, *significatio*, *genus* (срв. Prisc. CGL 2.373.10: *significatio vel genus, quod Graeci affectum vocant verbi*). Последните два термина са оставили следа, както ще видим по-нататък, и в славянските граматически текстове: *significatio* е *знаменование*, а *genus* – *род*.

Макар че терминологията на славянския текст За осемте части в повечето случаи се запазва, в основа за първата печатна граматика на

църковнославянския език се превръща Граматиката на Ласкарис. Тя е преведена и отпечатана за нуждите на Православното братство в Лвов през 1591 г.: Αδελφότης – Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова. Както отбелязва в предговора издателката на текста Олекса Хорбач ([88] Хорбач 1988: VII), измежду глаголните категории тъкмо залогът и наклонението са тези, които създават проблеми на преводачите в търсене на точни славянски съответствия и на илюстриращи примери. В *Аделфотес* глаголните категории, наричани в гръцката традиция и в Граматиката на Ласкарис със сегашното причастие *παρελόμενα* (*последващи*), се предават със спрегнатата глаголна форма *последуют же*, което ще приемат и възрожденските грамматики занапред, за разлика от За осемте части, където е запазен буквалният превод на причастието *послѣдующа*:

- (9) Последуют же сему осем: изложеніе (ἔγκλισις), родъ или залогъ (γένος εἴτε διάθεσις); видъ (εἶδος); начертаніе (σχῆμα); число (ἀριθμός); лице (πρόσωπον); время (χρόνος).

Само пет години по-късно, през 1596 г., излиза от печат втора Грамматика словенска съвършеного искусства осьми частей слова и иных нуждныхъ, новосоставлена Лаврентіемъ Зизаніемъ ([84] Фрайдхоф 1980). Грамматиката на Зизаний също е повлияна от византийската традиция, но при превода на дефиницията на Ласкарис за глагола авторът ѝ прави (за разлика от *Аделфотес*) грешка – вместо *родъ или залогъ* (γένος εἴτε διάθεσις) той пропуска разделителния съюз ([7] Булич 1904: 174) и така възниква нова, девета глаголна категория – род. За нея Зизаний деликатно не казва нищо, но тази грешка е възприета и в третата печатна граматика на църковнославянския език, тази на Смотрички – Грамматика Славенския правильное синтаγμα, излязла от печат през 1618 г. ([87] Хорбач 1974). Тя се повтаря и в „Россійская грамматика“ на Ломоносов ([61] Ломоносов 1775: 107) и по-нататък ще я срещнем дори във възрожденските български грамматики като характеризираща л-причастието.

Съществен белег както на Грамматиката на Зизаний, така и на Грамматиката на Смотрички е използването за образец и на грамматики на латинския език като тези на Донат, Присциан, Меланхтон и др., коментирани нашироко от издателите и проучвателите им ([84] Фрайдхоф 1980: VI; 79–80).

В Грамматиката на Смотрички например може да се проследи осезателно влияние в третирането на залозите от *Arg maior* на Донат. Това е обяснимо както поради езиковата компетентност на Смотрички по латински след завършване на Вилнюската йезуитска академия, така и поради популярността на Донатовия граматически текст в различни форми и преработки в Западна Европа и в Русия по това време¹⁴. Подредбата

¹⁴ В Русия от XVI в. нататък са популярни преводи и преработки на граммати-

на петте залога е като при Донат и неговият почерк особено добре проличава на с. 53, където Смотрицки представя разликата между залозите по начин, съвършено сходен на латинската традиция, срв. (6):

Разлицие залогъ.
 Разлицие мѣждѹ страдателныи, шложителныи / и общинмъ: шатъ со кѣвшѹ штрадателнагѹ / сѧ: дѣнствентелныи глѣ шитаетъ: шатъ же кѣвшѹ ш шложителнагѹ или общагѹ. нѣкто мѹ сла всѣкое шитаетъ слово / ꙗко шѣио сѧ / шитаетъ бѣю / дѣнствентелное. шѣю сѧ / бою: шрѹганю сѧ / рѹганю: шитаетъ речѣнѣа ни чтоже славѣнски знаменѹщаа /
 Мѣждѹ дѣнствентелныи же и среднимъ разлицие естѣ: ꙗко онъ оубо восприимтѣ / сѧ, творитъ страдателныи / бѣже знаменованіе гѣветъ: ꙗко шѣио сѧ / и дѣт / кленѹ сѧ: шлѣжѹ / нѣдѣтѣ лѣжѹ сѧ.

(10) Разлика между страдателен, отложителен и общ залог: Ако се махне *се* от страдателния залог, се получава действителен. Ако се махне *се* от отложителния и общия залог, не остава (смислена, б.м. М.С.) славянска дума. Така от *биа се* (страдателен залог, б.м. М.С.) остава *биа* (действителен залог, б.м. М.С.), а от *боа се* – *боа*, от *ругая се* – *ругая* остават думи, които нищо не означават на славянски език. Разлика между действителен и среден залог: Ако действителният приеме *се*, става страдателен, а другият (ако приеме *се*, б.м. М.С.), губи значение. Например от *кълна* – *кълна се*, но от *лежа* не става *лежа се*.

Грамматиката на Смотрицки оказва голямо влияние върху училищната просвета и възникването на граматика на църковнославянския език и в други държави, включително на Балканите. Както е известно, през 1726 г. по молба на митрополит Мойсей Петрович в Сремски Карловци пристига учителят по славянски език и випускник на Московската Славяно-Гръко-Латинска академия Максим Суворов, който донася със себе си 70 екземпляра от московското издание на Поликарпов на Грамматиката на Смотрицки ([22] Нимчук 1979; [28] Хрушчова 2003: 120–121). Тъкмо Сърбия и Румъния са предполагаемите източници на трите преписа на Грамматиката в България от 1655, 1721 и 1834 г., които са анализирани и коментирани от Дилевски ([10] Дилевски 1954). В края на XVIII в. обаче в Сърбия се разширява кръгът на собствено сръбските просветни деятели, сред които се откроява името на Аврам Мразович, инспектор на сръбските народни училища в Печки окръг, писател, преводач и учител по църковнославянски език. Той е авторът на публикуваната през 1794 г. във Виена¹⁵ четвърта славянска граматика Рѹководство къ славенстѣн грамматицѣв. Тя заслужава внимание, тъй като е пръв опит да се създаде

ката на Донат, срв. например превода на *Arg minog* на Донат от известния преводач Дмитрий Герасимов „Книга, глаголемая Донатусъ меншей, в ней же бесѣдует о осми частех вѣщания“ ([7] Булич 1904: 157–160). За влиянието на Донатовите *Artes* говорят и гръцките им преводи през Ренесанса, т.нар. *Donati Graeci* ([29] Чиколела 2008).

¹⁵ Второто издание, което съм ползвала за настоящата публикация ([67] Мразович 1800), е отпечатано в Будинград през 1800 г.

граматика на църковнославянския език при използване на руската редакция на църковнославянския език от сръбски автор ([28] Хрушчова 2003: 123), а освен това е повлияла по всяка вероятност върху българските възрожденски граматики ([9] Вълчев 2008: 61–68). Макаревич е използвал за основа Граматиката на Смотрички, веднага прави впечатление, че той дава по-различни дефиниции за отделните залози в сравнение с предишните граматики, както и че общият залог се е слял с отложителния. Поради това в неговата граматика залозите за първи път в славянската традиция се оказват само четири:

(11) В смотрении знаменования еже имеют и суть таковыи: действителный, страдателный, средний, отложителный.

Действителный, иже действие каковыя вещи вне тоя бываемое знаменуют. Н.п. *питаю, бшо*. Зде не пребывает действие во вещи яже действует, но простирается к другой вещи.

Страдателный, иже показуется яко некая вещь в известное состояние поставляется, или иже страдание каковыя вещи показывают. Н.п. *питаюся, бшося*.

Отложителен, иже окончание страдателнаго, знаменование действителнаго или среднаго глагола имеют; яко: *боюся, труждаюся*.

Средный, иже действие каковыя вещи внутрь тоя бываемое или состояние ея знаменуют; яко *здравствую, сплю*. Сии глаголи не бывают страдателные.

Суть обаче в смотрении сопряжения подобный действителным.

Твърде вероятно е Мразович да е редактирал параграфа за залозите, използвайки за образец граматика на латинския език от немскоезична Европа, в които принципът за делението на залозите на четири, а не на пет може да се проследи още от XVIII в. Както е известно, образованието на Мразович включва обучение в сръбското и в четирикласното латинско училище в Сомбор, а после се задълбочава в Сегед, Пеща и Виена – все развити просветни центрове, в които латинският и немският език са езиците на културния елит. Да не забравяме и направения от него и издаден в Буда превод от латински на *Epistulae ex Ponto* на Овидий Овидія Назона посланий отъ Понта книги IV. Преведены и примѣчаніями из древностей нарочно мѣологіи обѣма языкама изяснены ([28] Хрушчова 2003: 123). Докато петделната класификация е налице в една от най-популярните и влиятелни в Европа граматики на латинския език до края на XVI в., тази на Меланхтон¹⁶, издадена в Тюбинген през 1518 г. и многократно преиздавана ([62] Меланхтон 1596), четириделният принцип може да се проследи вече в школските граматики на латински език от началото на XVII век – от латинските компендиуми на Каспар Финк ([82] Финк 1613: 30) и Николаус Хампелиус ([85] Хампелиус 1651: 44) през латино-немския Донат на Йохан

¹⁶ Philipp Schwartzerdt (1497–1560), лутерански реформатор, ерудит и племенник на Йоханес Ройхлин, на когото дължи калкираната си на гръцки фамилия.

Рениус ([74] Рениус 1679: 107) до претърпялата десетки издания граматика на Йоахим Ланген от 1707 г. ([58] Ланген 1707: 50). Четириделният принцип се основава на съчетаването на два критерия – формален и семантичен, като се изхожда от глаголното окончание и неговата модификация, което е присъщо на латинската граматическа традиция. Например авторитетната Граматика на Герардус Йоханес Фосиус, издадена през 1634 г. в Амстердам ([83] Фосиус 1634: 5.2.5–7), излага наред с други и въпросната четириделна класификация на залозите по следния начин:

- ✓ глаголи с окончание -o – *activum* (които могат да приемат г и да се превръщат в пасивни) и *neutrum* (които не могат да приемат г и да се превръщат в пасивни);
- ✓ глаголи с окончание -or – *passivum* (които, като им се махне г, стават активни) и *commune (vel deponens)* – на които не може да се махне г и не стават активни¹⁷.

В *Таблица 1* за улеснение са систематизирани и сравнени постановките за залога и неговите деления в разгледаните славянски граматики.

Както става ясно, граматиките на църковнославянския език поемат в себе си традициите на античната и византийската граматическа мисъл по отношение на диатезата, но от своя страна правят опит да адаптират наследената матрица в класифицирането на глаголите с оглед на славянската глаголна система. В този свой опит те се опират на постиженията на латинските граматичници и на школските граматики на латинския език от XVI–XVIII в., създадени за нуждите на западноевропейското и в частност на немското образование по класически езици.

3. Залогът във възрожденските граматички на българския език

Формирането на граматическите представи на Българското възрождане и разбирането за залога се е осъществило под прякото или опосредственото влияние на античната, византийската, църковнославянската, новогръцката, руската и западноевропейската граматическа мисъл от Новото време. В настоящата част от проучването ще се опитаме да разчетем отзвука от тази натрупала се до XIX в. мощна вълна на лингвистично осмисляне на езика в Европа.

Съвсем разбираемо българските *граматикописатели*¹⁸ в интересувания ни период¹⁹ осмислят теоретически и описват езиковата личност на родния си език, включително и глаголната категория залог, избирайки различни пътища в зависимост от собственото си образование, предназначението на съчинението им и натрупаните до тях пости-

¹⁷ По същия начин в популярната през XVII в. училищна *Grammatica Marchica* §67 гласи: „Глаголът с оглед на неговия залог е четириделен: *activum, passivum, neutrum, deponens*“, а в граматиката на Ланген се казва: *Die Frage Cuius Generis? zielt auf die vierfachen Art oder Gattung des Verbi, auf das Activum, Passivum, Neutrum, Deponens* ([58] Ланген 1707: 50).

¹⁸ Терминът е на Неофит Рилски ([75] Неофит Рилски 1835: 132).

¹⁹ Изследвали сме корпуса от възрожденски граматички, предложен и описан от [9] Вълчев 2008, с някои допълнения.

Таблица 1. Глаголната диатеза в славянските граматика

	<i>Аделфотес 1591</i>	<i>Зизаний 1596</i>	<i>Смотрички 1618</i>	<i>Мразович 1794</i>
<i>Дефиниция</i>	Роды суть пять.	Залогов есть пять.	Залогъ ѣсть слѣдѣй иже глаголаз ѿкончѣнїе сознаменованїемъ являеть. Залогъ глагола естъ пять: дѣйствиельный, страдательный, средный, отложительный, общій.	Залог показывает есть ли вещь о нейже слово есть в действии или страдании. Сии суть свойства два – действителен, страдателен ¹⁹ .
<i>Действителен</i>	1. Действенный иако <i>бию</i> (тѣлѣю)	1. Деятельный залог есть, иже делание значит. иако <i>оучоу</i> , <i>секоу</i> , <i>белю</i> .	1. Действительный залогъ ѣсть иже дѣйство знаменеть и слѣга сѧ приложѣнемъ страдательный иъ себе твори: иакъ <i>бїю</i> , <i>творю</i> и про.	1. Действительный, иже действие каковыя вещи вне той бываемое знаменуют. Н.п. <i>питаю</i> , <i>бию</i> . Зде не пробывает действие во вещи яже действует, но простирается к другой вещи.
<i>Страдателен</i>	2. Страдателный <i>биюся</i> (тѣлѣюся)	2. Страдателный залог есть, иже страдание значит. иако <i>оучоюся</i> , <i>секоюся</i> , <i>белюся</i> .	2. Страдательный ѣсть иже страданїе знаменет и за ѿложенїем сѧ слѣга дѣйствиельный взываетъ: иакъ <i>бїю сѧ</i> , <i>творю сѧ</i> : и про.	2. Страдателный, имже показуется яко некая вещь в известное состояние поставляется, или иже страдание каковыя вещи показывают. Н.п. <i>питаюся</i> , <i>биюся</i> .
<i>Среден</i>	3. Средный <i>здравствую</i> (ѿбѣивѣю)	3. Средный залог есть иже ниже делание, ниже страдание значит, но посредствено нещо. Начертание же делательного имат непреложное в страдателное. Иако <i>здравствуюю</i> , <i>стою</i> .	3. Средный ѣсть иже ни дѣйство знаменеть ни страданїе и во страдательное не предлагается: иакъ <i>стою</i> , <i>здравствую</i> , <i>теплѣю</i> и про.	3. Средный, иже действие каковыя вещи внутри той бываемое или состояние ея знаменуют; яко <i>здравствую</i> , <i>сплю</i> . Сии глаголи не бывають страдателные.
<i>Отложителен</i>	4. Отложный <i>боруся</i> (мѣшѣюся)	4. Посредственный залог есть иже начертание страдателного имат, значение же близ образа навляющаго делание или страдание. иако <i>некоюся</i> , <i>тщююся</i> , <i>боюся</i> и пр.	4. Отложительный ѣсть иже ѿкончѣнїе ѿбѣв страдательнаго има знаменованїе же или дѣйствиельнаго самѣгѣ иакъ <i>воюса</i> , или самѣгѣ среднаго иакъ <i>трьждаюса</i> : и про.	4. Отложителен, иже окончание страдателнаго, знаменованїе действительнаго или среднаго глагола имеют; яко: <i>боюся</i> , <i>трьждаюся</i> .
<i>Общ</i>	5. Общій или посредственный <i>понуждаюся</i> (вѣдѣюся)	5. Общій залог есть иже начертание имат страдателнаго, значение сдержит делательнаго и страдателнаго. иако <i>оучоюся</i> <i>грамматики</i> .	5. Общій ѣсть иже ѿкончѣнїе страдательнаго има знаменованїе же дѣйствиельнаго ѿбѣв и страдательнаго: иакъ <i>касаюся</i> и про.	

²⁰ При дефинирането на залого Мразович се задоволява да изброи само действителен и страдателен, а по-нататък в изложението си добавя и останалите два – среден и отложителен.

жения²¹. Сред възрожденските граматика могат да се обособят групи, в които тези сложни влияния, плод на външни и вътрешни фактори, се наблюдават по-отчетливо и компактно.

Например до средата на XIX в. може осезателно да се проследи пъпната връв, която пряко ги свързва със собствено славянската и балканската традиция – Мелетий Смотрички и Аврам Мразович, от една страна, и гръцките граматика (старо- и новогръцки)²² от друга, като първите са поели в себе си, както се изясни, византийски и латински „сокове“, а вторите са наследили византийската традиция в лицето на Константин Ласкарис (1476) и Теодор Газа (1495), но са повлияни и от немската граматическа мисъл на XVIII в. с авторитетните граматика на Кристиан Готлоб Брьодер²³ ([35] Брьодер 1787), Филип Бутман ([36] Бутман 1792²⁴ и превод на гръцки [44] Вутманос 1812) и Фридрих Вилхелм Тирш ([79] Тирш 1812 и превод на новогръцки [78] Тирсиос 1836). От средата на века насетне обаче възрожденските граматика ясно показват забележимо влияние на по-модерни граматически идеи под влияние преди всичко на руската (самата тя формирана под немско и френско въздействие) и на френската граматическа мисъл.

Най-напред прави впечатление, че самото структуриране на нашите граматика следва наложения от византийската традиция модел, по който и четирите ранни църковнославянски граматика, разгледани по-горе, организират материала си.

Първото споменаване на глагола в изложението е при изброяването на частите на речта в началните им страници. Това става или в някакъв вид Предупоменание ([34] Неофит Бозвели и Васкидович 1835) и Встъпление ([48] Груев 1858, [64] Момчилов 1847), или в специал-

²¹ В редица граматика се споменават или цитират било в заглавието, било в предговора или на съответното място в изложението публикувани по-рано граматика или граматика, които са им послужили за образец – това говори за осъзнато чувство за приемственост и трупане на знание. Така например в заглавието на граматиката на Първанов ([72] Първанов 1870) изрично се споменава, че представлява „бележки връх Граматиката за новобългарския език от Ив. Н. Момчилов“; Т. Шишков в Обръщението към читателите в началото на Граматиката си ([91] Шишков 1872) изрежда 12-те вече публикувани граматика като важно постижение на българската книжнина; Хр. Павлович цитира постановката на Неофит Рилски за члена ([69] Павлович 1836: 54). Междувременно излизат и редица рецензии, повече или по-малко критични, за новопоявили се граматика, срв. например остроото перо на Ив. Богоров във Второ упътване за българския език ([6] Богоров 1870) по повод на поредното издание на граматиката на Й. Груев или на Н. Първанов в Бележки връхъ граматика-та за новобългарския език отъ Ив. Момчилова ([24] Първанов 1868).

²² За нуждите на настоящото проучване се позовавам на изданията на новогръцки граматика в *Anemi*, Digital Library of Modern Greek Studies на Университета на Крит (<https://anemi.lib.uoc.gr/>).

²³ Срв. например старогръцката граматика Φερωνύης (букв. Лъченосна) на В. Евтимииу, в чието заглавие изрично се споменава граматиката на Брьодер ([52] Евтимииу 1811).

²⁴ Ползвала съм шестото издание на граматиката на Бутман от 1811 г.

ната морфологична част. Глаголът фигурира сред различен брой части на речта. Любопитно е, че сред разглежданите граматика само първите две – на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович ([34] Неофит Бозвели и Васкидович 1835) и на Неофит Рилски ([75] Неофит Рилски 1835) – и последната – на Тодор Шишков ([91] Шишков 1872) определят осем части на речта, каквото е съвременното схващане, други шест граматика обособяват десет части, а пет – девет. Неизменен е само броят на неизменяемите части – той неотклонно е четири, като последната неизменяема част е междуметието, което подсказва за латинска следа, идееща от Смотрицки и Мразович. Различието в броя на частите се дължи на различно третиране и класифициране на имената, члена и причастието. Интересуващата ни част на речта, глаголът, обикновено е последната от изменяемите части ([75] Неофит Рилски 1835, [33] Богоров 1844, [63] Миркович 1860, [91] Шишков 1872) или – ако причастието е прието за част на речта – на предпоследно място ([67] Мразович 1800²⁵, [34] Неофит Бозвели и Васкидович 1835, [48] Груев 1858, [90] Хрулев 1859, [40] Веселинов 1862, [41] Войников 1864, [66] Момчилов 1868).

За втори път в съдържанието на граматиките глаголът се появява в специален раздел в морфологичната им част при изложението на отделните части на речта в глава, озаглавявана Етимология или художнословие, превод на гръцкото *Ἐτυμολογία ἢ Τεχνολογία* ([75] Неофит Рилски 1835, [64] Момчилов 1847), наричана още Произведение на речите ([48] Груев 1858), Как стават речите и што значат ([72] Първанов 1870), Словопроизводство ([66] Момчилов 1868, [91] Шишков 1872), Словопроизведение ([73] Радулов 1870). Този раздел започва с дефиниция (*изяснение*) за глагола²⁶ и класификация на видовете глаголи, посочва отделните категории, които го характеризират, предлага парадигми на отделните глаголни спрежения, след което следват обикновено уточнения за безличните глаголи, тъй като те нямат пълни парадигми.

Глаголният залог се разглежда при запознаването с глаголните категории. Дава се дефиниция за залог и се посочва кои са залозите и какво означават, като често броят им е различен от посочените в предходната рубрика Глаголно разделение, както е при [34] Неофит Бозвели и Васкидович 1835. На това място авторите посочват само два залога (действителен и страдателен), докато по-рано на с. 34 казват, че личните глаголи се разделят на действителни, страдателни и средни. Това твърдение се повтаря и на с. 51, когато се разглежда въпросът за съчиняването и инкорпорирането на различните видове глаголи в изречението.

За последен път възрожденските граматика споменават глаголният залог в главата за синтаксиса (ако има такава), която съответства на *Σύνταξις* във византийските. Наричана е Синтаксис ([67] Мразович

²⁵ Достъпно ми бе второто издание от 1800 г. Първото издание е от 1794 г.

²⁶ Такава в граматиката на [69] Павлович 1836 се дава във втората глава Знаменателна.

1800), За съчинението ([34] Неофит Бозвели и Васкидович 1835), Съчинителна ([69] Павлович 1836), Управа – редът, на който гуждаме думите ([33] Богоров 1844), Управление на речите ([90] Хрулев 1859). В тази глава се разискват случаите на свързване на глаголите с останалите части в изречението в зависимост от техния залог и с оглед на падежите. Този дял от граматиките възхожда към същинското съчинение на Аполоний Дискол Περὶ συντάξεως, от което през дългия път на трансформации в нашите граматики е останала незначителна част. Трябва да се отбележи, че само в граматиката на Павлович ([69] Павлович 1836: 51) се дава пояснение за отделните позиции в словоредата на изречението, останали от Аполоний Дискол (из първо, из второ, из трето, из четвърто) и прокраднали се в граматиката на Хрулев в неясното „Винителен падеж искат действителните глаголи *истрето*, напр. пие вода, чете урока“ ([90] Хрулев 1859: 73). Както пояснява Павлович на горепосоченото място, „Именителен, който се логически именува подлежащо, именува се *из първо*. А Дателен или Винителен, които се логически именуват сказуемо, именува *из трето*, защото у естественото нареждане на речите Именителен стои на първото място, глагол – на второто, дателен или винителен – на третото. Следува же некога и друг винителен *из четвърто* именуем. Сичките же тия ще разсъждаваш от следователната таблица²⁷:

из първо	из второ	из трето	из четвърто
Аз	учим	те	грамматика“.

Както бе казано по-горе, първият силен център на влияние върху възрожденските ни граматики са граматиките на църковнославянския език и славянската традиция (самата тя повлияна от античната и византийската) и гръцките граматики. Това влияние се забелязва отчетливо в една първа група граматики, хронологически най-ранна, тази на „старите книжевници“ по думите на Първанов ([24] Първанов 1868: 15): Неофит Бозвели и Васкидович, Неофит Рилски и Христаки Павлович. И трите граматики излизат от печат в рамките на едногодишен период (1835–1836 г.), първите две в Крагуевац, а последната в Будим.

Прави впечатление, че дефиницията на Неофит Бозвели и Васкидович за глагола е идентична с тази на Мразович, вкл. и примерите:

✓ дефиницията на [67] Мразович 1800: „Част слова склоняемая яже состояние какового лица или вещи купно с временем показывает; яко *аз емь, он почивает, мы пишем, они любят*“.

✓ дефиниция на [34] Неофит Бозвели и Васкидович 1835: „Глаголът е част слова склоняемая, която състоянието на некоего лица или вещи купно сос времето показва: както: *аз съм, он почива, мы пишем, они любят*“.

Дефиницията на Неофит Рилски пък възхожда към античната тради-

²⁷ Както винаги, Павлович представя материала стегнато, структурирано и нагледно, с грижа за успеваемостта на учениците си.

ция на Дионисий Тракийски през Ласкарис, Донат и Мелетий Смотрички²⁸ със споменаването на средна диатеза, действие и страдание:

✓ дефиниция на [76] Мелетий Смотрички 1618: „Глаголът е склоняема част на речта с различни наклонения и времена, действие или страст или нещо средно знаменующая“.

✓ дефиниция на [75] Неофит Рилски 1835: „Глаголът е част слова склоняема (или лучше рещи начертаема) и изявлява действие или страдание, или средно нещо“.

Що се отнася до дефиницията на [69] Павлович 1836, която се отличава от първите две, „Глагол се именува секоя реч, която знаменува разположение лица или вещи и определява време“, може да се прокара паралел с дефиницията в гръцката граматика на [56] Комитас 1828, която е била популярна в елинобългарските училища у нас, както личи от ръкопис № Гр. 125, съхраняван в отдел „Старопечатни, ценни и редки книги“ на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ ([8] Вунчев 2012: 202): Ρῆμα ἐστὶ μέρος λόγου κλιτὸν σημαῖνον διάθεσιν τινὰ τοῦ ὑποκειμένου προσώπου ἢ πράγματος, κατὰ διαφοροὺς τρόπους καὶ χρόνους καὶ πρόσωπα (Глаголът е изменяема част на речта, която означава разположение на подлежащото лице или вещь в различни начини, времена и лица)²⁹.

Броят на залозите в граматиката на Неофит Бозвели и Васкидович е три: „Глаголът ся разделява, и знаменува или действие, или страдание и среднее“ ([34] Неофит Бозвели и Васкидович 1835: 33). Такова триделно членение на залога няма нито при Смотрички, нито при Мразович, но то води началото си още от Дионисий Тракийски и е налице в малък брой гръцки граматика, например в Τερψίνοος (букв. *Уморадваща*) на Хрисокефалос ([89] Хрисокефалос 1811: 21) и в тази на Вамвас ([38] Вамвас 1819: 8–10)³⁰.

Повечето гръцки граматика обаче следват обилната класификация на Ласкарис и Газа, в която са налични пет залога с няколко подразделения. В едната, тази на Ласкарис, както видяхме по-рано, те са ἐνεργητικόν (действителен, *тълπω удрям*), παθητικόν (страдателен,

²⁸ Повече за влиянието на Граматиката на Мелетий Смотрички върху Неофит Рилски вж. у [21] Милетич 1906: 99–105.

²⁹ Дефиницията на Мразович, Неофит Бозвели и Васкидович и Павлович възхождат към Аристотеловата дефиниция в „За тълкуването“, в която времето е основна характеристика на глагола (Arist. Int. 16b.6): Ρῆμα δὲ ἐστὶ τὸ προσσημαῖνον χρόνον, οὗ μέρος οὐδὲν σημαίνει χωρὶς· ἐστὶ δὲ τῶν καθ' ἑτέρου λεγομένων σημείων. λέγω δ' ὅτι προσσημαίνει χρόνον, οἷον ὑγίεια μὲν ὄνομα, τὸ δ' ὑγιαίνει ῥῆμα· προσσημαίνει γὰρ τὸ νῦν ὑπάρχειν. καὶ αἰεὶ τῶν ὑπαρχόντων σημείων ἐστὶν, οἷον τῶν καθ' ὑποκειμένου. (А глаголът в добавка означава време и отделно нито една негова част няма значение. Той е знак за онова, което се казва за нещо. Казвам, че означава в добавка време: например *здраве* е име, а *здрав съм* – глагол, защото означава в добавка, че съществува в момента. И винаги е знак за нещата, които съществуват, с оглед на казаното за някакъв субект) (Преводът е мой – М.С.).

³⁰ По сведение на Елия Маринова и двете се намират в личната библиотека на Васкидович.

τύπτομαι бивам удрян), οὐδέτερον с четири подразделения (среден, ὑγιαίνω здрав съм), κοινὸν ἢ μέσον (общ, βιάζομαι насилвам и бивам насилван) и ἀποθετικόν (отложителен) с две подразделения – αὐτενέργητον (букв. *самодействащ*, μάχομαι сражавам се, ἀνθίσταμαι противопоставям се, ἐναντιοῦμαι възпротивявам се) и αὐτοπαθές (букв. *самострадащ*, γίνομαι ставам, οἴχομαι отивам си, φθείρομαι загивам), позната ни и от Мелетий Смотрички – действителен (*бию, творю*), страдателен (*биюся, творюся*), среден (*стою, здравствую, теплею*), общ (*касаюсь*) и отложителен (*боюся и труждаюся*). Другата, тази на Газа, съдържа същите залози, само че отложителният глагол се нарича ἐπίμεσον или ἐπίκοινον в зависимост от това дали означава действие или състояние и съответства на αὐτενέργητον и αὐτοπαθές у Ласкарис: ἐνεργητικόν (τύπτω), παθητικόν (τύπτομαι), μέσον εἶπουν κοινόν (βιάζομαι), οὐδέτερον (ὑγιαίνω) и ἐπίμεσον / ἐπίκοινον (μάχομαι, γίνομαι).

Μέσον в таксономията на Ласкарис и Газа е синоним на κοινόν, т.е. това е диатеза, при която глаголт има пасивно окончание, но по семантиката си е по средата между деятелната и пасивната и има значението и на двете (с пример βιάζομαι – *насилвам нкг* и *бивам насилван от нкг*). В класификацията на Газа ([45] Газа 1781: 199) са налице и термините ἐπίμεσον и ἐπίκοινον, вместо които Ласкарис употребява αὐτενέργητον и αὐτοπαθές за двете подразделения на ἀποθετικά. С ἐπίμεσον Газа назовава депонентен глагол с активно значение (μάχομαι *бия се*), а с ἐπίκοινον – депонентен глагол със средно значение (γίνομαι *ставам*).

Както пояснява Вулгарис ([43] Вулгарис 1811: 250), идеята, залегнала в тези термини, е, че ако едно нещо е по средата между две крайности (т.е. между деятелната и страдателната диатеза), то може да е:

✓ μέσον (средно) – съпричастно на всяка от двете крайности (βιάζομαι – *насилвам нкг* и *бивам насилван от нкг* = пасивна форма с деятелна и страдателна диатеза); затова то се нарича и общо (κοινόν).

✓ ἐπίμεσον (усреднено) – съпричастно само на едната от двете крайности (μάχομαι *сражавам се* = пасивна форма с деятелна диатеза).

Тук трябва да добавим и диатезата οὐδέτερον (никакво) – не е съпричастно нито с едната, нито с другата крайност (ὑγιαίνω – *здрав съм* = активна форма, която няма нито деятелна, нито страдателна диатеза = непреходни глаголи).

В последвалите гръцки граматика обаче понятието за усредненост ἐπίμεσον започва да се третира по различен начин. В една група от тях ἐπίμεσον от подразделение в групата на депонентните глаголи (означаващо деятелност) се генерализира и започва да означава депонентни глаголи въобще ([71] Полизоис 1800, [51] Дукас 1804, [55] Комитас 1812, [77] Стамателос 1819, [46] Генадиос 1832)³¹. Любопитен факт е, че в гръцка-

³¹ Както казва В. Евимиу ([52] Евимиу 1811: 97) като пояснение към ἀποθετικά (= отложителни = депонентни глаголи): Τοῦ ἐπίμεσου ὀνομασία τοῦ Θεοδώρου καὶ τῆς Τερψιθέας δὲν σημαίνει ἄλλο παρὰ τὸ τῆς παροιμίας ἄλλο γλαυξ, ἄλλο κορώνη φθέγγεται [На-

та граматика на Васкидович, написана за нуждите на елинобългарското училище в Свищов, авторът се придържа към Ласкаревата таксономия – ἐνεργητικόν, παθητικόν, οὐδέτερον, μέσον и ἀποθετικόν ([39] Васкидович 1837: 135 и сл.), докато Райно Попович, както личи от съхраняваните ръкописи на учебни записки в отдел „Старопечатни, ценни и редки книги“ на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ под № Гр. 128 и № Гр. 126, е преподавал глаголните диатези в гръцки по Газа и следващите го гореспоменати гръцки граматикати като ἐνεργητικόν, παθητικόν, οὐδέτερον, ἐπίμεσον и μέσον (№ Гр.128: 3; № Гр. 126: 44–45)³².

Преводът на понятието ἐπίμεσον на български е труден и моето предложение *усреднен* също не разкрива достатъчно добре истинската му същност. То е затруднило и Неофит Рилски, който го превежда не съвсем точно като *общ*, което съвпада с превода на друга диатеза – κοινὸν ἢ μέσον (*общ или среден*), за която стана дума по-горе ([75] Неофит Рилски 1835: 132).

Що се отнася до гръцкия залог οὐδέτερον, който всъщност маркира непреходните глаголи и латинските граматичности го превеждат с *neutrum*, по стара славянска традиция той е преведен от Неофит Рилски като *среден*. Примерите му потвърждават правилното разбиране на тази диатеза като нито едната (енергията не попада върху друго лице или предмет), нито другата (енергията не идва отвън върху глаголното лице) – *летуваме, зимуваме, бивам, бягам, почивам* и др.

Остава да третираме появата за първи път у Неофит Рилски на понятието *възвратен залог*, за което липсва термин в античните, византийските и църковнославянските граматикати на Смотрички и Мразович. Неофит Рилски заявява, че възвратните глаголи (μέσα) се образуват и спрягат по същия начин, по който и страдателните, та затова не им отделя специално внимание ([75] Неофит Рилски 1835: 132). Както видяхме по-горе, този термин в таксономията на Газа и Ласкарис означава диатеза, при която глаголът има пасивно окончание, но по семантика е по средата между деятелния и пасивния залог и има значението едновременно и на деятелния, и на пасивния залог с пример βιάζομαι – *насилвам нкг* и *бивам насилван от нкг*.

Как у Неофит Рилски се появява значението *възвратен*? Моят отговор е, че това става под влияние на граматиките на новите езици (немски и френски), които от своя страна повлияват върху френско- и немско-езичните граматикати на латински и старогръцки, а оттам и върху гръко-езичната граматическа книжнина от края на XVIII и началото на XIX в.

именованието ἐπίμεσον на Теодор Газа и на граматиката *Терпситея* не означава нещо по-различно (от отложителен) въпреки поговорката *По един начин звучи сова, по друг гарга*. Срв. и бел. в превода на Тишовата граматика τὰ δὲ ἐπίμεσα ἢ ἀποθετικὰ λεγόμενα ῥήματα [така наречените ἐπίμεσα или отложителни глаголи] ([78] Тириос 1836: 62).

³² Повече за използваните у нас в учебния процес гръцки граматикати от Възрожденския период вж. у [8] Вунчев 2012.

Причината да няма специален термин в античната и византийската граматическа традиция за възвратен залог трябва да търсим в самата природа на старогръцкия глагол. Както е известно, той има обща флексия за медиалнопасивна форма в сегашно (λούομαι – *мия се/си, бивам мит*; praesens), минало несвършено (ἔλουόμην *миех се/си, бях мит imperfectum*), минало неопределено (λέλουμαι *мил съм се/си, бил съм мит perfectum*), минало предварително (ἐλελούμην *бях се/си мил, *бях бил мит plusquamperfectum*) и бъдеще предварително време (λελούσομαι *ще съм се/си (из)мил, ще съм бил (из)мит futurum exactum*) и специална форма само за пасив (освен тази за медиум) в минало свършено (ἐλούθην *бях измит* срещу ἐλουσάμην *измих се/си aoristus*) и бъдеще време (λούσομαι *ще се/си (из)мия* срещу λουθήσομαι *ще бъда (из)мит futurum*). За разлика от старогръцки, възвратната идея в латински обикновено се изразява аналитично чрез прибавяне на личните местоимения или възвратното местоимение se. Оказва се, че тези два класически езика са генерализирали една от двете възможности за изразяване на възвратната идея в индоевропейски – рефлексивния маркер *s(u)e³³ (в латински) и флективните окончания за медиум, срв. 1. л. *-mh₂, 2. л. *-sth₂o, 3. л. *-to и т.н. в старогръцки ([1] Алан 2002: 32–33). Както убедително доказва Алан обаче, старогръцките медиални форми са натоварени преди всичко със семантиката на ментални процеси (която е категориалният прототип), телесни движения и индиректен медиум, но не и с пряко рефлексивно значение ([1] Алан 2002: 91–92)³⁴. Поради това и античните граматисти не са терминологизирали такова специално значение на глаголите, каквото иначе преобладава в семантиката на медиума в младите европейски езици. В много от тях е налице граматикализирано възвратно местоимение, срв. se във френски или sich в немски³⁵, което граматиките от XVIII в. отразяват точно. Така в граматиката на френския език на Ноел Франсоа де Уайи, предназначена за немска аудитория, е посочено, че глаголът може да е actif (активен Dieux récompensera les bons), passif (пасивен les bons seront récompensés), neutre (интранзитивен il est sage), pronominal (местоименен je me repens), който от своя страна може да бъде réfléchi (възвратен mon frère se blesse) и réciproque (взаимен il faut que deux frères s'aiment) ([80] Уайи 1776: 133–134). Немският език предлага по-стегната класификация. Например авторитетната граматика на Йохан Бьодикер

³³ Следа от него имаме във възвратното местоимение ἐ-αυτοῦ в старогръцки.

³⁴ От 12-те семантични полета на медиални форми в неговия корпус на първите три места с 21% са менталните процеси, телесните движения с 19,7% и индиректният медиум (българското *си*) с 19,3%, а на последно място с едва 1% е прякото рефлексивно значение.

³⁵ Как рефлексивният морфологичен маркер в латински se се граматикализира в романските езици едновременно с изчезването на старите флексии -or, -ris, -tur за пасив, както и въобще за диахронията на рефлексивното значение в романските и германските езици вж. повече в монографията на С. Кемер и преди всичко глава V ([14] Кемер 1993).

изброява следните залози на немския глагол Activum – schlagen, Passivum – ich werde geschlagen, Neutrum – ich stehe, Reciprocum – ich freue mich ([37] Бьодикер 1746: 187–188).

Когато в дългата история на граматическото описание на античните езици се стига до петия, т.нар. *Етап на наблюдението* по класификацията на Латач ([18] Латач 1994: 664), а именно граматиките на хуманистите, всеобщата граматика на Пор-Роял и описателните синхронни граматиките (1450–1850), не е чудно, че медиалнопасивните форми от граматиките на старогръцкия език най-често се превеждат на съответните народни езици (*les langues vulgaires de l'Europe*, както ги наричат господата от Пор-Роял) с рефлексивно и реципрочно значение, тъй като то е преобладаващо в семантичната карта на техния медиум. Както се казва в граматиката на старогръцкия език на Пор-Роял ([59] Лансло, Льо Пьоти 1655: 475): „σπεῖσθαι n'est pas seulement *ali, estre nourry par un autre, mais aussi cibum capere, se nourrir soy-mesme, manger*“ [σπεῖσθαι не е само *да бъда нахранен*^{лат.}, *да бъда нахранен от някого*^{фр.}, но също *да приема храна*^{лат.}, *да нахраня себе си*^{фр.}, *да ям*^{фр.} бел. М.С.]. Още по-убедителен за нашата теза е текстът за залозите в популярната граматика на старогръцкия език на Филип Бутман, издадена през 1794 г. и претърпяла десетки издания, преведена вкл. и на гръцки.

В шестото ѝ издание от 1811 г., което ми беше достъпно, се казва:

„Пасивът обхваща в себе си случая, когато действието, от което аз страдам, се упражнява от самия мен. Виждаме това в латински, където например *versor* не означава само *аз бивам въртян*, а *аз се въртя* или *аз се завъртам*. Този смисъл се нарича възвратен (*reflexive*), а когато се извършва взаимно между два или повече предмета – взаимен (*reciproque*). Гърците отиват още по-далеч и си служат с пасивната форма в много комбинации, при които смисълът има изцяло облика на деятелен, но така че възвратното значение, т.е. отношение към субекта, винаги да стои в основата. Всички тези различни степени на възвратното значение представляват медиалното значение (*significatio media*). И пасивната форма в тези случаи и глаголи се нарича медиум“ ([36] Бутман 1811: 171)³⁶.

Гръцкият превод на Бутмановата граматика излиза в следващата 1812 г. и там изрично се казва за средните глаголи (μέσση), че „представят субекта да действа пряко или непряко върху себе си“ ([44] Вутманос 1812: 131). Понятието за възвратен залог се среща в десет гръцки граматиките от първата половина на XIX в. и по думите на Дарварис означава ἐνέρουσαν ἢ λάθος ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὑποκειμένου ἢ προσώλου – действие и страдание на един и същ предмет или лице ([49] Дарварис 1806: 101). Означава се с μέσση (превод на *medium*-а като възвратен залог) или ἀντίστροφον (превод на *reciproque* / *Reciprocum*). Терминът μέσση (*среден*) за възвратен залог е използван в граматиките на [51] Дукас 1804, [52] Евтимиу 1811, [44] Вутманос 1812, [56] Комитас 1828, [57] Кутлумуси-

³⁶ Преводът е мой – М.С.

анос 1828, [46] Генадиос 1832, [78] Тирсиос 1836, а ἀντίστροφον ἢ μέσον (*възвратен или среден*) – в тези на [49] Дарварис 1806 и [54] Захариадис 1816, като последният даже дава и славянски превод за своите ученици в Земун – *возвратительный, средний*.

Не се наемам да посоча конкретна гръцка граматика, на която се е опрял Неофит Рилски при оформянето на петчленната класификация на българските залози, включвайки и възвратния. Кандидатите с най-голям шанс са граматиката на Неофит Дукас Τερψιθέα, издадена в Букурещ през 1804 г. за нуждите на Княжеската академия ([51] Дукас 1804), където Неофит Рилски е изпратен тридесет години по-късно от търновския митрополит да учи девет месеца взаимоучителната метода и където очевидно е завършил своята Болгарска граматика, както личи от датата и мястото, поставени от съчинителя под Обръщението към издателите и под Предупреждението към читателите. Но също и Простоелинската граматика на известния гръцки педагог с куцовлашки произход Димитриос Дарварис, издадена във Виена през 1806 г., която Неофит Рилски е познавал, тъй като я цитира в своето Краткое и ясно изложение, отпечатано в същата 1835 г. ([20] Маринова 2013: 184).

И така, в граматиката на Неофит Рилски ([53] Неофит Рилски) от 1835 г. се оформя петчленна систематизация на глаголните залози с ядро от три самостоятелни залога – деятелен, среден и страдателен, към което заради еднаквото *начертание* (превод на *σχηματισμός*) се прибавят *μέσα* (възвратни глаголи) и *ἐπίμεσα* (Неофит Рилски ги нарича общи, но всъщност това са отложителните глаголи, както стана дума по-горе).

- а) деятелен
- б) среден (непреходни) – *летуваме, зимуваме, знам, бягам, почивам, умирам...*
- в) страдателен – *думамсе, вдигамсе, слагамсе*
- д) *μέσα* (възвратни) – *огледувамсе, пременувамсе, поминувамсе*
- е) *ἐπίμεσα* (депонентни) – *разхождамсе, надамсе*

Както може да се забележи, първият пример на Неофит Рилски за депонентен глагол не е подходящ, тъй като *разхождам се* е възвратен. Очевидно още тук, в зората на българската граматическа мисъл през XIX в., проличава трудността, която са имали възрожденските грамматици при адаптирането на българския залог към унаследената от византийските грамматики таксономия поради липсата на специална флективна парадигма за залог в нашия език³⁷. Неофит Рилски обаче има заслугата да въведе понятието за възвратен залог, липсващо във византийската традиция и у Смотрицки и Мразович.

Веднъж появил се в описанието на глагола в български, възвратният залог неизменно започва да присъства в таксономията на залозите

³⁷ И Милетич ([21] Милетич 1906: 114–115) посочва затруднението на Неофит Рилски да осмисли разликата между страдателни, средни и възвратни форми, видно от неподходящите примери.

във всички следващи граматика след граматиката на Неофит Рилски с изключение на тази на Шишков ([91] Шишков 1872), но в съчетание с различни други залози. Възвратният залог не създава проблеми от гледна точка на дефинирането и на образуването си за разлика от такива „стари“ залози като страдателния и общия. При тях илюстриращите примери често са неподходящи, което за пореден път показва колко трудно се нагажда българската залогова система към Прокрустовото ложе на привнесени отвън чуждоезикови схеми.

Грамматикописателите след Неофит Рилски включват възвратния залог в няколко типа схеми, в които задължителни членове са действителният и страдателният залог. Към така получената триада – действителен, страдателен и възвратен – се прибавят различен брой други залози – среден, общ, взаимен, местоименен. Възвратният залог в тези класификации е или самостоен, или вариант на действителния залог, ако се изхожда от семантиката, както е при [64] Момчилов 1847, или на страдателния, ако се изхожда от формата, както е при [75] Неофит Рилски 1835.

Най-проста е тричленната схема, която обаче не съществува в чист вид, защото макар че първоначално се посочват само три залога, като възвратният залог е в трета позиция, на практика се получава разширена класификация от четири и повече залога или видове глаголи, споменати в обяснителни бележки или подразделения.

Такъв е случаят например при [69] Павлович 1836, който различава:

- а) деятелен с две подразделения
 преходни – *учим те*
 непреходни – *тичам*
- б) страдателен – *умирам, мъчим се*
- в) възвратен – *мием се*

В категорията на действителните глаголи той е обособил две групи – на преходните и на непреходните глаголи, вторите от които всъщност отговарят на средния залог. Павлович се е затруднил да даде подходящи примери за страдателния залог и е предпочел да се ръководи не от посоката на енергията, т.е. на действието, а от лексикално-семантичен критерий, т.е. дали глаголът означава някакъв вид страдание. Така глаголът в първия му пример за страдателен залог е непреходен, а във втория – възвратен.

В четиричленната схема обикновено е добавен средният залог, както е при [33] Богоров 1844 и [90] Хрулев 1859. Според [33] Богоров 1844 залозите са:

- а) действителен – *храня коня, бия кучето*
- б) страдателен – *храня се, бия се* сиреч себе си (всъщност са възвратни)
- в) среден (непреходни) – *сня, здравея*
- д) възвратен – *боя се, срамувам се* (всъщност са депонентни, т.е. общи)

Богоров е проявил учудваща несръчност при набавянето на примери за страдателния залог, защото *храня се, бия се* по своята природа са възвратни, и за възвратния залог, където глаголите са по-скоро отложителни, т.е. не могат да се употребяват без *се* и имат деятелна диатеза.

В своята Българска граматика, организирана по класическия модел на граматиката с въпроси и отговори (Ερωτήματα), [90] Хрулев 1859 определя също четири залога:

- a) действителен – *пие вода*
- b) възвратен – *миеся, облачяся*
- c) може да бъде и страдателен, когато показва и страдание – *мъчяся, трудяся, боряся.*
- d) среден (непреходни) – *спи, седи, ходи, пада*

Очевидно по подобие на Павлович и Хрулев използва при онагледяването на страдателния залог семантичен критерий и всъщност примерите му представляват депонентни глаголи, които не могат да се употребяват без *ся*, а не страдателни.

От средата на века насетне обаче във възрожденските граматиката на българския език се забелязва утвърждаването на пет- или шестчленна класификация на залозите, чиито нови членове са взаимният залог и/или местоименните глаголи, които липсват в гръцките граматиката.

По всяка вероятност разоряването на залоговата класификация става чрез посредничеството на руските граматиката и/или под влиянието на граматиката на френския език (в оригинал или в превод на руски).

За влияние на руските граматиката можем да съдим от критичната бележка на Богоров за поредното издание на Йоаким-Груевата граматика ([6] Богоров 1870: 5). В нея той споменава саркастично „Востоковци и Груевци“, които се опитвали да налагат граматическите правила на руския език върху българския. Както е известно, руската граматическа традиция от Ново време води своето начало преди всичко от „Русская грамматика“ на Ломоносов ([61] Ломоносов 1755), която подобно на плавилен котел е обединила постиженията на западноевропейската граматическа мисъл (преди всичко немската)³⁸ и тези на църковнославянските граматиката, преди всичко на Мелетий Смотрички³⁹. Затова не е учудващо, че в Ломоносовата граматика вече са налице шест залога. Те напомнят на френските и немските класификации, които са подходящи и за славянските езици поради наличието на граматикализирано възвратно местоимение – действителен (*мою*), страдателен (*храм воз-*

³⁸ Срв. например [11] Захарин 1991 и [13] Кайперт, Хутерер 2002: 120 (за немските извори на Ломоносов), както и рецензията на [25] Ралева 2005.

³⁹ От многобройните изследвания върху Ломоносовата граматика ще спомена само сравнително наскоро защитената дисертация в Института за лингвистически изследвания към Руската академия на науките в Петербург на Н. Карева, която има отношение към третираната тук проблематика – „Наименования глагольных категорий в ‘Российской грамматике’ М. В. Ломоносова“ (2011 г.).

двигнутъ), възвратен (*моюсь*), взаимен (*борюсь*), среден (*сплю*), общ (*боюсь*) ([61] Ломоносов 1755: 108).

През втората четвърт на XIX в. особено популярни в Русия стават граматиките на Н. И. Греч ([47] Греч 1827) и на А. Х. Востоков ([42] Востоков 1831), в които залозите традиционно са същите като в граматиката на Ломоносов. Често авторите на български граматики от това време споменават изрично в заглавието на книгата или в предговора името на автора на руския оригинал, по който са се водили. Такъв например е случаят с двете граматики на Сава Радулов, издадени в Болград – „Учебникъ за Българскый языкъ. Прѣведенъ и прѣработенъ отъ подобенъ русскый учебникъ отъ С. Радулова. Година първа“ (1863)⁴⁰ и „Начална граматика за изучение на българскый языкъ“ по К. Говорова наредилъ Сава Радулов ([73] Радулов 1870)⁴¹.

Взаимен залог за първи път е добавен в залоговата класификация на Йоаким Груев:

(1) [48] Груев 1858: 35–37: действителен – *сея нива*, среден – *сня*, страдателен – *уби ся човек*, възвратен – *мия ся*, взаимен – *зная ся с Стояна*.

Следват:

(2) [63] Миркович 1860: 40–42: действителен – *сладките думи укротяват гнева*, среден – *болея*, *ходя*, възвратен – *мия ся*, взаимен – *ний ся мием*, страдателен – *мия ся от Петра*, общи – *старая ся*.

(3) [40] Веселинов 1862: 31–32: действителен – *сея жито*, страдателен – *сее ся жито*, възвратен – *храня се*, взаимен – *зная ся с Стояна*, среден – *ходя*, общ – *боя ся*.

(4) [41] Войников 1864: 80–82: действителен – *обичам баща си*, среден – *седя*, страдателен – *ученикът ся наказва*, възвратен – *храня ся*, взаимен – *Иван и Драган ся обичат*.

(5) [66] Момчилов 1868: 50–51: среден – *стоя*, действителен – *Петко учи Ивана*, страдателен – *хлябът са яде*, възвратен – *обличам са*, взаимен – *децата са бият*.

(6) [72] Първанов 1870: 16–17: действителен – *сѣдил съм*, страдателен – *бил съм съден*, среден – *ходя*, възвратен – *боя се*, взаимен – *обичаме се*.

(7) [73] Радулов 1870: 60–64: действителен – *стадото насе тревница*, възвратен – *натруфи ся Сидер със самур калпак*, взаимен – *били са ся и трошили*, среден – *сабя фучи*, общ – *присмял се хърбел на щърбел*, страдателен – *где се е чуло и видяло мома на сън да ся краде*.

(8) [91] Шишков 1872: 48–50: действителен – *почитай царя*, среден – *ходя*, *огънят гори*, страдателен – *царят са обича и почита от своите*

⁴⁰ Както установих, това е *Учебник русского языка*, составленный учителем 3-й Московской Реальной Гимназии Александром Смирновым. Год первый. Москва, 1848.

⁴¹ Говоров К. Г. *Опыт элементарного руководства при изучении русского языка практическим способом*. Составил, применительно к программе военно-учебных заведений К. Говоров. Воронеж, 1862.

поданни, възвратен – *мия са*, възвр. залог (sic, вместо взаимен) – *аз са обичам с съучениците си*.

Интересен факт е, че и граматиките на църковнославянския език от втората половина на века прилагат класификация с включен взаимен залог, както проличава от следните случаи:

(1) [64] Момчилов 1847: 50–51: действителен – *Богъ мѣлет прѣвѣднѣго, страдателен – писмо пишѣтса ѡученикомъ*, възвратен – *мзѣюса*, взаимен – *Петръ и Ивѣннъ ѡбимѣютса*, относителен (sc. отложителен) – *Отѣць мой боѣтса Бога*, среден – *прѣвѣднѣи богови живѣтъ*.

(2) [70] Партений 1859: § 38: действителен – *пишѣ писмо*, страдателен – *писмо пишѣтса ѡ Петръ*, възвратен – *ѣзъ мзѣюса*, общ – *боюса*, взаимен – *Петръ и Андреи ѡбимѣютса*, среден – *хождѣ*.

(3) [65] Момчилов 1865: среден – *жити*, действителен – *бѣти*, въ-жѣти, страдателен – *кѣтъва потребѣса*, възвратен – *мзѣтиса*, взаимен – *Петръ и Ивѣннъ ѡбимѣютса*, общ – *болтиса*.

Що се отнася до новите термини *местоименен залог* и *местоименни глаголи*, появили се в залоговата класификация на българските възрожденски граматики, по всяка вероятност те са заимствани от френската граматическа традиция, за която понятието *verbe pronominale* е характерно. Този термин е актуален във френския лингвистичен метаезик още от края на XVIII в. до днес, както може да се съди по популярните за онова време граматики на де Уайи ([80] Уайи 1776), Пиер-Клод-Виктор Боаст ([32] Боаст 1820: 55), Шарл-Пиер Жиро-Дювивие ([53] Жиро-Дювивие 1822: 470–472), Франсоа Ноел и Шарл-Пиер Шапсал ([68] Ноел, Шапсал 1830: 23). Той се използва или най-общо за глаголи, които се спрягат с две местоимения – лично и възвратно (*je me rapelle*), и тогава се подразделя на възвратен и взаимен ([80] Уайи 1776: 134)⁴², или по-специално за т.нар. псевдо-пасивни глаголи с местоимението се в 3. л. ед. ч., чието глаголно лице обаче не действа върху самото себе си, например *L'or se tire des entrailles de la terre* (*Златото се извлича от земните недра*) или *Une vieille habitude se quite difficilement* (*Стар навик трудно се изоставя*)⁴³.

За първи път в граматика на българския език терминът *местоименни глаголи* се употребява като шести залог в залоговата класификация на Йоаким-Груевата граматика, чието първо издание е през 1858 г. Груев го използва за тия глаголи, които се употребяват с дателен падеж на личните местоимения и показват воля за някакво действие или състояние от типа на *ние ми се*, *спи ти се* ([48] Груев 1858: 36). Както се вижда, смисълът е по-различен от оригинално заложения, макар че формално са налице две местоимения – лично и възвратнолично мес-

⁴² На това деление и на съществуването на термина *местоименни глаголи* обръща внимание в специална забележка Васил Берон в своята „Първа френско-българска граматика“ ([31] Берон 1859: 45).

⁴³ Примерите са от [50] Дарлс 1821: 20.

тоимение *се*. Не е случаен фактът, че *местоимен залог* и *местоимен глагол* остават запазена марка за тази специфична употреба на българския глагол в по-сетнешните граматика на двама френски възпитаници, където фигурират като шести залог – тази на Добри Войников ([41] Войников 1864: 83)⁴⁴ и на Тодор Шишков ([91] Шишков 1872: §119).

Коректността изисква да посочим, че тази безлична употреба на българския глагол е отчетена още в граматиката на Неофит Рилски: *дремемисе* ([75] Неофит Рилски 1835: 149) и *летувасе, знаесе, умира се* и др. ([75] Неофит Рилски 1835: 198), като за последната той изрично с известна гордост споменава, че безличен среден и отложителен глагол не съществува в гръцки и гръците например не могат да кажат *ἀποθνήσκειται* (*умира се*) или *κάθεται* (*седисе*) ([75] Неофит Рилски 1835: 198–199). Без да използват квалификацията *местоименни глаголи*, след него обръщат внимание на този обрат при безличните глаголи още Богоров – *дремемиса* ([33] Богоров 1844: 85) и *искамисе да ям* ([33] Богоров 1844: § 72), Хрулев – *ходимисе* ([90] Хрулев 1859: 57) и Миркович – *сти ми ся* ([63] Миркович 1860: 41).

Заклучение

Проследяването на сложните взаимовръзки в третирането на залога в българските възрожденски граматика се натъква на многопосочни въздействия върху техните автори.

От една страна са повлияните от античната и византийската традиция църковнославянски граматика, а от друга – гръцките (възвратен залог), руските (взаимен залог) и френските (местоименен залог) граматика от XVIII–XIX в., поели в себе си освен стария свод граматически знания за диатезата, и модерните лингвистични схващания за залога в новите езици с тяхната специфична и различна от старогръцки и латински морфологична система. От направените наблюдения се установява, че приемствеността между античната граматическа традиция и възрожденските ни граматика по отношение на диатезата и залога е пряка и опосредствена. Пряката, макар и след немалко трансформации, може да се проследи още от съчинението За осемте части на речта през Зизаний, Смотрицки и Мразович до първата група възрожденски граматика от 30-те години на XIX в. (Неофит Бозвели, Емануил Васкидович, Неофит Рилски и Христаки Павлович), повлияни заради своето образование от съвременните им гръцки граматика. Тези граматика от своя страна стават проводници както на античните и византийските, така и на съвременните западноевропейски възгледи за залога в старогръцки, и новогръцки, и повлияват Неофит Рилски във въвеждането на „новия“ възвратен залог по немски образец. Оттук нататък вече – заради нови-

⁴⁴ Дефиницията на Войников е: Показва воля, щение за някое действие и се съставя от дателен падеж на личното местоимение.

те културни влияния на граматическа и учебникарска литература на руски и френски автори, достъпна за нашите книжовници, може да се проследят модерните повеи от граматиките преди всичко на френски език във въвеждането на взаимните и местоименните глаголи в таксономията на българските залози.

Очевидно е, че българските граматикописатели правят опит да адаптират в зависимост от собствената си образование, аналитичност и нагласа чуждите залогови класификации. Впечатлението е, че те по-скоро не успяват да предложат свое адекватно описание на сложната система на залозите в българския език или ги илюстрират с неподходящи примери. Оригинално се откроява единствено Неофит Рилски, който специално отбелязва в съпоставка с гръцкия език специфичната употреба на българските безлични интранзитивни и депонентни глаголи (*спи ми се, седи се*).

Обща отличителна черта на повечето автори обаче – и в това е тяхното здравомислие и отговорност пред належащите нужди на българското образование – е разбирането за слабата употреба на страдателния залог в нашия език и лесното склонение на глаголните му форми, образувани със спомагателен глагол или със срадателно причастие. Тази особеност произтича от избрания прагматичен подход при описанието на езика ни, тъй като те нито си поставят за цел, нито се впускат в излишно теоретизиране върху залога и неговата природа, а предлагат стегнато и лесно усвоимо учебно съдържание в школските си граматикки, нужно за просветата и утвърждаването на книжовен език.

Всички установени влияния върху разбирането и класифицирането на залога във възрожденските граматикки на българския език се вписват съвсем естествено в голямото платно на културни влияния върху българското духовно възраждане и добавят още един щрих към неговата многопластова и сложна природа.

Литература

- [1] Алан 2002: Allan, R. J. *The Middle Voice in Ancient Greek. A Study of Polysemy*. University of Amsterdam (PhD thesis), 2002.
- [2] Андерсен 1994: Andersen, P. K. Remarks on Dionysios Thrax's Concept of 'Diathesis'. // *Historiographia Linguistica*, 1994, No1–2, p. 1–37.
- [3] Бида 1980: Bida, C. 16th and early 17th Century Church Slavonic Grammars. In: Koerner, E. F. K. *Progress in Linguistic Historiography*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1980, p. 71–86 (= *Studies in the History of the Language Sciences* 20).
- [4] Бенедети 2013: Benedetti, M. Il 'medio' dei grammatici greci. In: Orioles, V. (ed.). *Per Roberto Gusmani. Studi in ricordo*. Vol. II, 1. Udine, 2013, p. 45–58.
- [5] Бенедети 2014: Benedetti, M. "Diathesis" / "Voice": Loan Words and Loan Translations in the Grammatical Metalanguage. // *Linguarum varietas*, 2014, No 3, p. 35–42.
- [6] Богоров 1870: Богоров, Ив. *Второ упътване за българский езикъ*. Виена, 1870.
- [7] Булич 1904: Булич, С. К. *Очеркъ исторіи языкознанія въ Россіи*. Т. 1 (XIII в.–

- 1825 г.). Санкт Петербург, 1904.
- [8] Вунчев 2012: Вунчев, Б. Граматики, речници и други помагала за изучаване на гръцки език в България до Освобождението. // *Годишник на Софийския университет, Факултет по класически и нови филологии*, том 104. София: Св. Климент Охридски, 2012, с. 153–240.
- [9] Вълчев 2008: Вълчев, Б. *Възрожденските грамматики на българския език*. София: Св. Климент Охридски, 2008, 554 с.
- [10] Дилевски 1958: Дылевский, Н. М. Грамматика Мелетия Смотрицкого у болгар в эпоху их возрождения. // *Труды Отдела древнерусской литературы АН СССР*. Т. 14. Москва, Ленинград, 1958, с. 461–473.
- [11] Захарин 1991: Захарьин, Д. Б. О немецком влиянии на русскую грамматическую мысль. Книга глаголемая Донатус меньшеи. // *Russian Linguistics*, 1991, №3, с. 1–29.
- [12] Какридис 2000: Kakridis, Y. Greek influence in the Grammatical Theory of Church Slavonic. In: Auroux, S., Koerner, E. F. K., Niederehe, H.-J., Versteegh, K. (Eds.). *History of the Language Sciences / Geschichte der Sprachwissenschaften*. Vol. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2000, p. 450–454 (= *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*, Bd. 18).
- [13] Кайперт, Хутерер 2002: Keipert, H., Huterer, A. (Hrsg.) *Compendium grammaticae Russicae (1731). Die erste Akademie-Grammatik der russischen Sprache*. München: C. H. Beck, 2002, 219 S.
- [14] Кемер 1993: Kemmer, S. *The Middle Voice*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1993.
- [15] Колиндж 1963: Collinge, N. E. The Greek Use of the Term ‘Middle’ in Linguistic Analysis. // *Word*, 1963, №2, p. 232–242.
- [16] Куликов 2011: Kulikov, L. Voice typology. In: Song, J. J. (ed.). *The Oxford Handbook of Linguistic Typology*. Oxford, 2011, p. 368–398.
- [17] Лало 1989: Lallot, J. *La grammaire de Denys le Thrace traduite et annotée*. Paris, 1989.
- [18] Латач 1994: Latacz, J. Die Entwicklung der lateinischen und griechischen Schulgrammatik. In: *Erschließung der Antike: Kleine Schriften zur Literatur der Griechen und Römer*. Stuttgart und Leipzig: B. G. Teubner, 1994, S. 639–670.
- [19] Линзи 1916: Lindsay, W. M. The Latin Grammarians of the Empire. // *The American Journal of Philology*, 1916, Vol. 37, № 1, pp. 31–41.
- [20] Маринова 2013: Маринова, Е. Граматическите фигури, или за историята на една глава от възрожденските грамматики на Балканите. // *Годишник на Софийския университет, Факултет по класически и нови филологии*, том 106. София: Св. Климент Охридски, 2013, с. 165–221.
- [21] Милетич 1906: Милетич, Л. Отец Неофит Рилски като филолог. // *Училищен преглед*, 1906, XI, кн. 1, с. 76–129.
- [22] Нимчук 1979: Німчук, В. Граматика М. Смотрицкого – перлина давнього мовознавство. В: *Мелетій Смотрицький. Граматика Слов'янська (1619)*. Підготовка факсимільного видання В. В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1979.
<http://litopys.org.ua/smotrgram/sm01.htm> (Достъп 14.08.2018 г.)

- [23] Пагани 2014: Pagani, L. Ancient Theories of Diathesis (diáthesis). In: Giannakis, G. K. (ed.). *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. Vol. 1 A–F. Leiden, Boston: Brill, 2014, p. 468–471.
- [24] Първанов 1868: Първанов, Н. *Бележки върхъ граматика-та за новобългарския езикъ отъ Ив. Момчилова*. Русчук, 1868.
- [25] Ралева 2005: Ралева, Цв. *Compendium grammaticae Russicae (1731)*. Die erste Akademie-Grammatik der russischen Sprache. Hrsg. von Helmut Keipert in Verbindung mit Andrea Huterer. München: C. H. Beck, 2002, 219 S. // *Българская русистика*, 2005, №3–4, с. 87–92.
- [26] Синес-Кодонер 2005: Signes-Codoñer, J. The Definitions of the Greek Middle Voice between Apollonius Dyscolus and Constantinus Lascaris. // *Historiographia Linguistica* 2005, No 1/2, p. 1–33.
- [27] Ховдхауген 1987: Hovdhaugen, E. Genera verborum quot sunt? Observations on the Roman Grammatical Tradition. In: Taylor, D. J. (ed.). *The History of Linguistics in the Classical Period*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1987, p. 133–148.
- [28] Хрушчова 2003: Хрущёва, А. А. К изучению своеобразия церковнославянского языка русской редакции у сербов (Руководство къ славенствѣй грамматицѣ Аврама Мразовича). // *Славянский вестник* 1. Москва: Издательство Московского университета, 2003, с. 120–164.
- [29] Чиколела 2008: Ciccolella, F. *Donati Graeci. Learning Greek in Renaissance*. Leiden, Boston: Brill. 2008 (*Columbia Studies in the Classical Tradition*, 32).
- [30] Ягич 1896: Ягич, И. В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке. // *Исследования по русскому языку*. Т. 1. Санкт Петербург, 1885–1895.

Граматики

- [31] Берон 1859: Берон, В. *Първа бжлгарско-френска граматика: Съ едно изложение за бжлгарско-то правописаніе*. Букурещъ, 1859.
- [32] Боаст 1820: Boiste, P.-Cl.-V. *Nouveaux principes de grammaire*. Paris, 1820.
- [33] Богоров 1844: Богоров, Ив. *Първичка бжлгарска граматика*. Букурещъ, 1844.
- [34] Бозвели, Васкидович 1835: Неофит Бозвели, Васкидович, Ем. *Славенобългарско детеводство за малките деца. Част третая. Славеннобългарска граматика*. Крагуевац, 1835.
- [35] Брьодер 1787: Bröder, Chr. G. *Praktische Grammatik der lateinischen Sprache*. Leipzig: Crusius. 1787.
- [36] Бутман 1811: Buttman, Ph. K. *Griechische Grammatik*. Sechste vermehrte und verbesserte Ausgabe. Berlin, 1811.
- [37] Бьодикер 1764: Bödiker J. *Grundsätze Der Teutschen Sprache*. Mit Dessen eigenen und Johann Leonhard Frischens vollständigen Anmerkungen. Durch neue Zusätze vermehret von Johann Jacob Wippel. Nebst nöthigen Registern. Berlin: Nicolai, 1746.
- [38] Вамвас 1819: Βάμβας, Ν. *Γραμματική της αρχαίας ελληνικής γλώσσης*. Συνταχθείσα εις την κοινήν γλώσσαν δια τους μαθητάς της εν Χίω δημοσίας σχολής, 1819.
- [39] Васкидович 1837: Βασκίδης Έμμ. *Παιδαγωγική γραμματική*. Εν Στεφανουπόλει, 1837.

- [40] Веселинов 1862: Веселинов, Г. *Учебник, който съдържа граматика, география, всеобща история, аритметика, геометрия и физика за употребление у първоначални училища*. Пловдив, 1862, 55 с.
- [41] Войников 1864: Войников, Д. *Кратка българска граматика*. Пловдив, 1864, 178 с.
- [42] Востоков 1831: Востоков, Ал. *Русская граматика Александра Востокова: по начертанию его же сокращенной Грамматики полнѣе изложенная*. Санктпетербург, 1831.
- [43] Вулгарис 1806: Βούλγαρις, Ευγ. *Επί των υπομνηματικών παρεκβολών του Σοφολογιωτάτου εν Ιεροδιακόνοις Νεοφύτου των εις το τέταρτον της Γραμματικής Θεοδώρου του Γαζή Κριτικάί Επιστάσεις*. Εν Βιέννη, 1806.
- [44] Вутманос 1812: Βουτμάνος, Φ. *Γραμματική της Ελληνικής Γλώσσης*. Εκ της Γερμανιστί γεγραμμένης Φιλίππου Βουτμάννου μεταφρασθείσα και μεταρρυθμισθείσα υπό Στεφάνου Οικονόμου Ιατρού. Εν Βιέννη, 1812.
- [45] Газа 1781: Γαζής, Θ. *Γραμματικής εισαγωγής βιβλία τέσσαρα*. Ενετίσιν. 1781 (1516).
- [46] Γεнадиос 1832: Γεννάδιος, Γ. *Γραμματική της αρχαίας ελληνικής γλώσσης*. Εκ διαφόρων συνεργασθείσα υπό Γεωργίου Γενναδίου. Εν Αιγίνη: Εκ της Εθνικής Τυπογραφείας, 1832.
- [47] Греч 1827: Греч, Н. И. *Пространная русская грамматика*. Т. 1. Санктпетербургъ, 1827, 386 с.
- [48] Груев 1858: Груев, Ъ. *Основа на българската граматика*. Белград, 1858.
- [49] Дарварис 1806: Дάρβαρις, Δ. Ν. *Γραμματική Απλοελληνική*. Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1806.
- [50] Дарлс 1821: Darles, M. *Traité des sept espèces de verbes de la langue française*. Lyon, Paris, 1821.
- [51] Дукас 1904: Δούκας, Ν. *Η κατ' επιτομήν γραμματική Τερψιθέα*. Έκδοσις τρίτη. Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1804.
- [52] Евтимиу 1811: Ευθυμίου, Β. *Φεραυγής γραμματική πρακτική της παλαιάς Ελληνικής Γλώσσης*. Συνταχθείσα εις την νέαν Ελληνικήν κατά την μεθοδικωτάτην Λατινο-Γερμανικήν του Βρεδέρου υπό Βασιλείου Π. π. Ευθυμίου Κωνσταντζιώτου. 1811.
- [53] Жиро-Дювивие 1822: Girault-Duvivier, Ch. P. *Grammaire des grammaires: ou Analyse raisonnée des meilleurs traités sur la langue Française*. Т. 1. Cinquième édition. Paris, 1822.
- [54] Захариадис 1816: Ζαχαριάδης, Γ. *Γραμματική Ελληνική: Περιέχουσα το Ετυμολογικόν και Συντακτικόν*. Εν Βιέννη της Αουστρίας: Εν τη Τυπογραφία του Ιωάννου Σνύρερ, 1816.
- [55] Комитас 1812: Κομμητάς, Στ. *Εγκυκλοπαιδεία Ελληνικών Μαθημάτων, Γραμματικής, Ρητορικής, και Ποιητικής*. Т. 1. Εν Βιέννη της Αουστρίας, 1812.
- [56] Комитас 1828: Κομμητάς, Στ. *Παιδαγωγικά μαθήματα*. Εν Πέστη: Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττнер τω εκ Πετρόζας, 1828.
- [57] Кутлумусианос 1828: Κουτλουμουσιανός, Β. *Εισαγωγή εις την γραμματικήν της ελληνικής γλώσσης*. Συντεθείσα κατ' ερωταπόκρισιν χάριν των φιλομαθών Νέων του Φλαγγινιανού Φροντιστηρίου, και φιλοτίμω δαπάνη της εν Βενετία Αδελφότητος των Χριστιανών της Ανατολικής Εκκλησίας. 1828.

- [58] Ланген 1707: *Joachim Langens Verbesserte und Erleichterte Lateinische Grammatica, in welcher Durch hinlängliche Paradigmata, VII. Richtige Syntactische Grund-Regeln und nöthigen Vorrath an Vocabulis, Nebst der Poësie Eine deutliche, kurtze und doch völlige Anweisung zur Lateinischen Sprache gegeben wird.* Berlin: Verlag des Wäysen-Hauses zu Halle, 1707.
- [59] Лансло, Льо Пьоти 1658: Lancelot, Cl., Le Petit, P. *Nouvelle méthode pour apprendre facilement la langue grecque: contenant les règles.* Seconde édition. Paris, 1658 (1655).
- [60] Ласкарис 1512: Lascaris, K. *Grammatica.* Venezia, 1512.
<https://www2.uni-mannheim.de/mateo/itali/laskaris1/jpg/s080a.html> (Достъп: 14.08.2018).
- [61] Ломоносов 1775: Ломоносов, М. *Россійская грамматика.* Печатана въ Санкт Петербургу при Императорской Академіи наукъ, 1775.
- [62] Меланхтон 1586: *Grammatica Latina Philippi Melancthonis.* Lipsiae, 1586.
- [63] Миркович 1860: Миркович, Д. Г. В. *Кратка и методическа българска граматика.* Цариград – Галата, 1860.
- [64] Момчилов 1847: Момчилович, Ив. *Писменница на славянский-а языкъ.* Българдъ, 1847.
- [65] Момчилов 1865: Момчилов, Ив. *Грамматика за старобългарския языкъ по сичко-то му развитіе.* Първо издание. Виѐна: Въ типографія на Л. Соммерова, 1865.
- [66] Момчилов 1868: Момчилов, Ив. *Грамматика на българския език.* Русчук, 1868.
- [67] Мразович 1800: Мразович, А. *Руководство к славенстей грамматике исправленной в употребление славено-сербских народных училищ.* Второе издание. Будинград, 1800.
- [68] Ноел, Шапсал 1830: Noël, Fr., Chapsal, Ch. P. *Nouvelle grammaire française sur un plan très méthodique.* Paris, 1830.
- [69] Павлович 1836: Павлович Хр. Дупничанин. *Грамматика славено-болгарска.* Будим, 1836.
- [70] Партений 1859: Партений. *Кратка славенска граматика.* Съставена отъ Архимандрита Пароенія. Цариградъ, Книгопечатница-та Ц. Вѣстника, 1859.
- [71] Полизоис 1800: Πολυζώης, Δ. Χ. *Γραμματική περιέχουσα τα οκτώ μέρη του λόγου.* Βιέννη, 1800.
- [72] Първанов 1870: Първанов, Н. *Извод из българската граматика.* Русчук, 1870, 28 с.
- [73] Радулов 1870: Радулов, С. *Начална граматика за изучение на българский языкъ по К. Говорова.* Болград, 1870.
- [74] Рениус 1679: *M. Johannis Rhenii Donatus Latino Germanicus: seu Ratio Declinandi et Coniugandi. Cum Sententiis Sacris; Addito necessario quodam supplemento absque caeterorum mutatione aut variatione.* Francofurti ad Viadrum: Ernestus, 1679.
- [75] Неофит Рилски 1835: Рилски, Н. *Болгарска граматика, сега първо сочинена.* Крагуевац, 1835.
- [76] Смотрицки 1648: Мелетий Смотрицкий. *Грамматика.* Москва: Печатный двор, 1648. <https://www.prlib.ru/item/330275> (Достъп 14.08.2018)
- [77] Стамателос 1819: Σταματέλος, Γ. *Γραμματική κατ' επιτομήν περί του τεχνολογικού*

- και ορθογραφικού μέρους. Εκ πολλών μεν συνερανεισθείσα χάριν των φιλομαθών Νέων παρά Γεωργίου Σταματέλου του και Σηλαμπάνη, του εξ Ακαρνανίας κατά δε την πόλιν Λευκάδος του Ελληνικού Φροντιστηρίου ευτελούς Διδασκάλου. Προτροπή δε του Ελλογιμοτάτου Κυρίου Πλάτωνος Πετρίδου των Ιωνικών σχολείων γενικού Εφόρου. 1819.
- [78] Τирсиос 1836: Θήρσιος, Ειρ. *Μικρά Γραμματική της κοινής ελληνικής διαλέκτου*. Εις χρήσιν των αρχαρίων. Μεταφρασθείσα εκ της τρίτης και νεωτάτης του Γερμανικού πρωτοτύπου εκδόσεως εις την καθ' ημάς συνήθη Διάλεκτον και μετά τινων μικρών προσαφαιρέσεων εκδοθείσα παρά Εμμανουήλ Φωτιάδου του εκ Σερρών. Εν Μονάχω, 1836.
- [79] Тирш 1812: Thiersch, F. W. *Griechische Grammatik des gemeinen Dialects*. Zum Gebrauch für Anfänger. Leipzig: Fleischer, 1812.
- [80] Уайи 1776: Wailly, N. Fr. *Principes généraux et particuliers de la langue française*. Huitième édition. Paris, 1776, 600 p.
- [81] Улих 1883: *Dionysii Thracis Ars grammatica*. Ed. Uhlig, G. Lipsiae, Teubner, 1883.
- [82] Финк 1613: *Compendium Grammaticae Latinae: Ab Ipsis Grammaticae Autoribus adornatum & singulari studio in usum Scholasticae Iuventutis, ita digestum, Ut Nec Libris Alphabeticis, Nec Donati Paradigmatibus amplius opus sit pueris, qui eo utuntur*. Finck, K., Helwig, Ch. Giessae Hassorum: Hampelius, 1613.
- [83] Фосиус 1634: *De arte grammatica libri septem Gerardi Johannis Vossii*. Amsterdami, 1634.
- [84] Фрайдохф 1980: Zyzanij, L. *Hrammatika slovenska. Wilna, 1596*. Ed. Freidhof, G. Frankfurt am Main: Kubon u. Sagner. 1980.
- [85] Хампелиус 1651: *Compendium Grammaticae Latinae: Ab Ipsis Grammaticae Authoribus adornatum & singulari studio in usum Scholasticae Iuventutis, ita digestum, Ut Nec Libris Alphabeticis, nec Donati paradigmatis amplius opus sit pueris, qui eo utuntur*. Hampelius, N. Francofurti: Rötelius, 1651.
- [86] Хилгард 1965: *Scholia in Dionysii Thracis Artem grammaticam*. Ed. Hilgard, A. *Grammatici Graeci*, vol. 1.3. Leipzig: Teubner, 1901 (Reprint Hildesheim, Olms, 1965).
- [87] Хорбач 1974: Smotryckyj, M. *Hrammatiki slavenskija pravilnoe syntagma. Kirchengslavische Grammatik*. Hrsg. u. eingel. von Olexa Horbatsch. Nachdruck der Erstausgabe Jevje 1619. Berlin: Peter Lang Verlag, 1974, 280 S.
- [88] Хорбач 1988: Adelphotos. *Die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik. L'viv-Lemberg. 1591*. Ed. Horbatsch, O. München: Sagner, 1973 (2. um das Faksimile erweiterte Ausgabe 1988).
- [89] Хрисокефалос 1811: Χρυσοκέφαλος, Κ. *Τερψίνοος: ή Νέα Γραμματική Απλοελληνική*. Εν Λειψία της Σαξωνίας, Εν τη τυπογραφία του Βράϊτκοφ και "Ερτελ, 1811.
- [90] Хрулев 1859: Хрулев, Т. *Българска граматика*. Букурещъ: У Типография-тж на Юсифа Романова и Съд. 1859.
- [91] Шишков 1872: Шишков, Т. *Начална българска граматика*. Велико Търново, 1872, 106 с.